

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Πάτρα, Ιούλιος 2019 / Τεύχος 9
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2459-2862

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Πολιτικές
και
Κοινωνικές Επιστήμες**

Τεύχος 9

Πάτρα, Ιούλιος 2019

Title: Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

ISSN: 2459-2862

σ.σ. 80, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2613019948
website: <http://politika.inpatra.gr>
email: politika@inpatra.gr

Γραμματεία:

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π.
στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών
Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας,
ΜΔΕ στις Επιστήμες της Αγωγής, Υπ. Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών,
Συνεργάτης Ελεύθερου Πανεπιστημίου Πολιτών

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση «**Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής**» δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Περιοδική έκδοση

Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα των κριτών

Διευθυντής σύνταξης

Γεωργογιάννης Παντελής, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Αναπληρωτές διευθυντές σύνταξης

Παναγιωτόπουλος Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος της
Διεθνούς Ενώσεως Αθλητικού Δικαίου (ΔΕΑΔ)

Φυριπής Εμμανουήλ, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Βενετσανοπούλου Μαρία, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική Επιτροπή

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννυ, Λέκτορας Πανεπιστημίου Πατρών

Βεργίδης Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Βενετσανοπούλου Μαρία, Καθηγήτρια στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Παντείου
Πανεπιστημίου

Δαμανάκης Μιχάλης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Villar Lecumberrí Alicia, Profesora honoraria Universidad Autónoma de Madrid

Θάνος Θεόδωρος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καλεράντε Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Καλοσπύρος Νικόλαος Α.Ε., Επισκέπτης Καθηγητής Ιστορίας και Ερμηνευτικής της
Κλασικής Φιλολογίας, Τμ. Μ.Ι.Θ.Ε., Σχολή Θετικών Επιστημών, Ε. Κ. Παν/μιον Αθηνών

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Κουτσογιάννης Αλέξανδρος, Επιστημονικός Συνεργάτης του Επιστημονικού Συμβουλίου

της Βουλής των Ελλήνων, Λέκτορας Πανεπιστημίου Κρήτης
Μάγος Κωνσταντίνος, Επίκουρος Καθηγητής ΠΤΝ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών
Μήτσης Ναπολέων, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Μουζακίτης Άγγελος, Λέκτορας Πανεπιστημίου Κρήτης
Μπάκας Θωμάς, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Μπάρος Βασίλειος, Professur für Pädagogik mit Schwerpunkt Vergleichende
Bildungsforschung, Universität Augsburg
Μπρίνια Βασιλική, Επιστημονική Υπεύθυνη και Διδάσκουσα Προγράμματος Σπουδών
στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών
Ντίνιας Κωνσταντίνος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας
Παπαδάκη Πολυξένη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Ρεράκης Ηρακλής, Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Σταυρόπουλος Αναστάσιος Αθ., Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού
της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Φυριπής Εμμανουήλ, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Χατζηπαναγιώτου Παρασκευή, Επίκουρη Καθηγήτρια Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου
Κύπρου

Η Συντακτική Επιτροπή δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο και τη γλωσσική μορφή των άρθρων που δημοσιεύονται. Η ευθύνη αυτή ανήκει αποκλειστικά στους συγγραφείς των άρθρων.

Περιεχόμενα

Η αξιοποίηση της κινητής περιουσίας του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα με τη χρήση επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων	7
<i>Μέμος Κωνσταντίνος</i>	
Βιωμένες εμπειρίες και χρόνιος πόνος σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις	29
<i>Σαββάκης Μάνος - Κολοκούρας Νίκος</i>	
Ψυχοκοινωνική προσαρμογή και παιδιά με Ειδικές Μαθησιακές Δυσκολίες	43
<i>Νικολόπουλος Τρύφων</i>	
Οι ονομασίες και οι μετονομασίες των τοπωνυμίων της Ηπείρου από το 1895 ως σήμερα	63
<i>Κρέκης Δημήτριος</i>	

Μέμος Κωνσταντίνος

Η αξιοποίηση της κινητής περιουσίας του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα με τη χρήση επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων

Περίληψη

Η κεντρική επιδίωξη της έρευνας επικεντρώνεται στη διερεύνηση και διατύπωση μιας εναλλακτικής μεθόδου αποτελεσματικής αξιοποίησης των διαθέσιμων κεφαλαίων του Συστήματος της Κοινωνικής Ασφάλισης στη χώρα μας η οποία βασίζεται στη χρήση επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων. Στο πλαίσιο αυτό η έρευνα εστιάζεται στις εφαρμογές των ΤΝΔ, στη μεθοδολογική ανασκόπηση μοντέλων ΤΝΔ στην πρόβλεψη επενδυτικών προϊόντων, στη δημιουργία του επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων και στην αξιολόγηση των αποτελεσμάτων. Ένα Τεχνητό Νευρωνικό Δίκτυο μπορεί να παράγει μελλοντικές τιμές μιας χρονοσειράς με πολλές μεταβλητές βασισμένο σε παλιότερες παρατηρήσεις. Για να επιτύχουμε θετικά αποτελέσματα θα πρέπει ανάλογα με την περίπτωση να επιλέξουμε τη δομή του δικτύου, να το εκπαιδύσουμε κατάλληλα και στη συνέχεια να επιλέξουμε τους επενδυτικούς κανόνες που θα αποτελέσουν το επενδυτικό μοντέλο.

Λέξεις κλειδιά: Ασφαλιστικά Ταμεία, Κοινωνική Ασφάλιση, Χρηματοοικονομική

Μηχανική, Νευρωνικά δίκτυα, Διαχείριση διαθεσίμων κεφαλαίων.

The exploitation of the mobile property of the Social Security System in Greece using the investment model of Artificial Neural Networks

Abstract

The central aim of the research is to investigate and formulate an alternative method of efficient utilization of the available funds of the Social Security System in our country, which is based on the use of an artificial neural network model of investment. In this context, the research focuses on the applications of TNTs, the methodological review of TNT models in forecasting investment products, the creation of the Artificial Neural Network investment model and the evaluation of results. An Artificial Neural Network can produce future values of a time series with many variables based on past observations. In order to achieve positive results, we should choose the structure of the network, educate it appropriately and then choose the investment rules that will form the investment model.

Keywords: Social Security funds, Social Security, Financial Engineering, Neural Networks, Asset Management.

1. Εισαγωγή

Η χρηματοοικονομική κρίση ανέδειξε την αναποτελεσματικότητα των συμβατικών χρηματοοικονομικών μοντέλων να προβλέψουν το μέγεθος της οικονομικής κρίσης και της ύφεσης της παγκόσμιας οικονομίας. Επιπρόσθετα η παγκοσμιοποίηση των αγορών κεφαλαίου και χρήματος οδήγησε στην ανάγκη για τη δημιουργία εξελιγμένων επενδυτικών μοντέλων βασισμένα στη διεπιστημονικότητα και στην ενσωμάτωση τεχνολογικών και επιστημονικών καινοτομιών. Τη βάση για τη δημιουργία τέτοιου είδους επενδυτικών μοντέλων αποτέλεσε η χρηματοοικονομική μηχανική (Financial Engineering).

Τα χαρακτηριστικά του αναδύμενου χρηματοοικονομικού περιβάλλοντος και οι εξελισσόμενες μέθοδοι οδήγησαν στην ανάπτυξη της χρηματοοικονομικής μηχανικής, ενός πρακτικού διεπιστημονικού πεδίου που επιχειρεί να συνδυάσει τη χρηματοοικονομική θεωρία με μαθηματικές τεχνικές και υπολογιστικές μεθόδους στην επίλυση χρηματοοικονομικών προβλημάτων. Ο κύριος όγκος έρευνας στη χρηματοοικονομική μηχανική επικεντρώνεται στους παρακάτω τομείς¹:

---

1 Θωμαΐδης, Ν. (2007). Νέες τάσεις στη σύγχρονη χρηματοοικονομική μηχανική: από τη στοχαστική προσέγγιση στις υπολογιστικές νοήμονες μεθοδολογίες. σ. 8, Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. Στο: <http://www.didaktorika.gr/eadd/> (προσπελάστηκε στις 12/3/2019).

- Πρόβλεψη χρηματοοικονομικών μεγεθών - τιμολόγηση χρεογράφων. Στόχος είναι η ανάπτυξη μοντέλων για την πρόβλεψη της μελλοντικής τιμής διαπραγμάτευσης χρηματοοικονομικών χρεογράφων (μετοχές, ομόλογα, παράγωγα, κ.α.) ή της πορείας οικονομικών δεικτών που επηρεάζουν την τιμή των χρεογράφων (επιτόκια, χρηματιστηριακοί δείκτες, συναλλαγματικές ισοτιμίες, κ.α).
- Ανάλυση χρηματοοικονομικού κινδύνου. Αντικείμενο έρευνας είναι η αποτίμηση ή ποσοτικοποίηση του κινδύνου που πηγάζει είτε από τη διαπραγμάτευση χρεογράφων (κίνδυνος αγοράς) είτε από την αθέτηση της υποσχέσεως του αντισυμβαλλομένου σε ένα χρηματοοικονομικό συμβόλαιο (πιστωτικός κίνδυνος).
- Διαχείριση χαρτοφυλακίου. Αναφέρεται στην εύρεση μίας στρατηγικής κατανομής κεφαλαίου μεταξύ διαφορετικών επενδύσεων που να συμφωνεί με το «προφίλ κινδύνου» ή τους χρηματοοικονομικούς στόχους του εκάστοτε οργανισμού.

Με την εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας των υπολογιστικών συστημάτων αναπτύχθηκαν ευφυείς αλγόριθμοι οι *υπολογιστικές νοήμονες μέθοδοι* (Computational Intelligent Methods), οι οποίοι προσομοιώνουν στοιχεία ανθρώπινης μάθησης και βιολογικής εξέλιξης για να εξορύζουν πολύπλοκες σχέσεις από δεδομένα του εκάστοτε πεδίου εφαρμογής. Στις υπολογιστικές νοήμονες μεθόδους συμπεριλαμβάνονται η *ασαφής λογική* (fuzzy logic), τα τεχνητά νευρωνικά δίκτυα (artificial neural networks), η μηχανική μάθηση (machine learning) και ο γενετικός προγραμματισμός (genetic programming). Οι υπολογιστικές νοήμονες μέθοδοι παρουσιάζουν, σε πολλές περιπτώσεις, πλεονεκτήματα σε σχέση με τα κλασικά χρηματοοικονομικά μοντέλα και για το λόγο αυτό αναπτύχθηκαν πολύ τα τελευταία χρόνια.

Οι σύγχρονες τάσεις στο πεδίο της χρηματοοικονομικής μηχανικής καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων όπως²:

- Την ανάπτυξη διεθνών δικτύων που διαμορφώνουν οικονομικούς κολοσσούς «πολύ μεγάλους για να αποτύχουν» (too big to fail), αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις «πολύ μεγάλους για να διασωθούν» (too big to rescue).
- Την παγκοσμιοποίηση.
- Την ταχύτατη ανάπτυξη ενός μεγάλου συνόλου ηλεκτρονικών υπηρεσιών στον χρηματοοικονομικό χώρο (e-finance).
- Την ανάπτυξη νέων κανονιστικών ρυθμίσεων όσον αφορά τους συστημικούς κινδύνους.
- Τις εξελίξεις σχετικά με το περιβάλλον, την πολιτική, την κοινωνία και τις συνέπειες των αλλαγών στα πεδία αυτά.

---

2 Charles S.Tapiero, (2013). The Future of Financial Engineering. Polytechnic Institute of New York University. Στο: <http://ssrn.com/abstract=2259232> (accessed on 12/3/2019).

- Την επέκταση των παραδοσιακών χρηματοοικονομικών μοντέλων στις νέες συνθήκες αυξημένης αβεβαιότητας και αστάθειας.

Στην ανάγκη συνυπολογισμού γεγονότων μικρής πιθανότητας που μπορούν να οδηγήσουν σε πολύ μεγάλες απώλειες³, στηρίχτηκε η κατασκευή ενός επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων (ΤΝΔ) προσανατολισμένο στη λήψη επενδυτικών αποφάσεων για την αποδοτικότερη διαχείριση των κινητών αξιών των ασφαλιστικών ταμείων με παράλληλη ελαχιστοποίηση του κινδύνου. Τα “Κοινωνικά Αποθεματικά” των ΦΚΑ πρέπει να χρήζουν διακριτή διαχείριση σε σχέση με επενδύσεις κεφαλαίων αμιγώς κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Η αρχιτεκτονική σχεδίαση, η εκπαίδευση, ο προγραμματισμός και η τελική σύνθεση των επενδυτικών κανόνων που συνθέτουν το επενδυτικό μοντέλο Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων “Κοινωνικών Ρευστών Διαθεσίμων Αποθεματικών”, προσανατολίζονται στη διασφάλιση του χαρτοφυλακίου από τον κίνδυνο, ακόμη και από το τυχαίο ή το απρόβλεπτο των κεφαλαιαγορών, πάντα σε συνάρτηση της βέλτιστης απόδοσης και της διάρκειας επένδυσης.

2. Τεχνητή Νοημοσύνη -Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα

Η Τεχνητή Νοημοσύνη (Artificial Intelligence) είναι κλάδος της πληροφορικής ο οποίος ασχολείται με τη σχεδίαση και την υλοποίηση υπολογιστικών εφαρμογών που στηρίζονται στην ανθρώπινη και ευφυή συμπεριφορά τα οποία εξάγουν συμπεράσματα και βοηθούν τον άνθρωπο στη λήψη αποφάσεων. Η τεχνητή νοημοσύνη μιμείται τον ανθρώπινο εγκέφαλο ως προς την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία του. Είναι αποτέλεσμα τομής πολλών επιστημών όπως της πληροφορικής και γενικά των θετικών επιστημών, της ψυχολογίας, της νευρολογίας, της φιλοσοφίας. *Υπολογιστική Νοημοσύνη* (ΥΝ) είναι το τμήμα της τεχνητής νοημοσύνης, το οποίο προέρχεται από την προσπάθεια εξομίωσης νοητικών και γενετικών λειτουργιών των έμβιων όντων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα Νευρωνικά Δίκτυα (ΝΔ) και οι Γενετικοί αλγόριθμοι (Γ Α).

Η *νοημοσύνη* του ανθρώπου οφείλεται στην πολυπλοκότητα του εγκεφάλου ώστε να εκτελεί με επιτυχία διάφορες λειτουργίες όπως η μνήμη, η αναγνώριση φωνής και εικόνας, η λήψη αποφάσεων, η μάθηση κ.ά. Τα τεχνητά νευρωνικά δίκτυα μιμούνται τη λειτουργία και τη δομή των βιολογικών νευρώνων. Στηρίζονται στην έρευνα και δημιουργία μαθηματικών αλγορίθμων που μιμούνται την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία των βιολογικών νευρωνικών δικτύων. Τα βιολογικά και τα τεχνητά νευρωνικά δίκτυα για να μπορέσουν τελικά να εκτελέσουν κάποιες λειτουργίες θα πρέπει να εκπαιδευτούν με κατάλληλο τρόπο.

3 Stulz, R. (2006). *Risk Management and Derivatives*, Thomson South Western, first edition.

Yao, J., Li, Y., & Tan, C. L. (2000). Option price forecasting using neural networks. *Omega*, pp455-466 (26,28).

Τα Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα (ΤΝΔ) προέκυψαν από τη διαπίστωση ότι ο τρόπος λειτουργίας του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι εντελώς διαφορετικός από τον τρόπο λειτουργίας ενός τυπικού ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ο εγκέφαλος είναι ένα αρκετά πολύπλοκο, μη γραμμικό παράλληλο υπολογιστικό σύστημα και έχει την ικανότητα να οργανώνει τα στοιχειώδη δομικά του συστατικά, γνωστά ως νευρώνες (neurons), με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται η εκτέλεση πολύπλοκων υπολογισμών και λειτουργιών (αναγνώριση προτύπων, έλεγχος κίνησης κ.ά.) σε ταχύτητες πολύ πιο γρήγορες από αυτές που μπορούν να επιτευχθούν ακόμα και με τον γρηγορότερο σημερινό υπολογιστή⁴.

Νευρωνικό Δίκτυο είναι ένα σύνολο κόμβων ή νευρώνων που ο καθένας ενώνεται με τους υπόλοιπους. Είναι ένα σύστημα επεξεργασίας πληροφοριών, το οποίο έχει σχεδιαστεί με βάση τη συνδεσμολογία των νευρώνων του ανθρώπινου εγκεφάλου. Αποτελείται από πολλούς πολλαπλούς διασυνδεδεμένους επεξεργαστές που ονομάζονται νευρώνες, οι οποίοι λειτουργούν σε πλήρη συμφωνία μεταξύ τους. Τα νευρωνικά δίκτυα και τα βιολογικά νευρωνικά δίκτυα έχουν τη δυνατότητα μάθησης στηριζόμενα σε παραδείγματα. Στα βιολογικά συστήματα επιτυγχάνεται με την τροποποίηση των συνοπτικών συνδέσεων των νευρώνων. Τεχνητά ονομάζονται τα Νευρωνικά Δίκτυα για να διαχωρίζονται από τα Νευρωνικά Δίκτυα του ανθρώπινου εγκεφάλου. Τα Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα στηρίζονται στον τρόπο με τον οποίο ο εγκέφαλος παράγει πληροφορίες, αλλά σε απλουστευμένη μορφή.

Ο εγκέφαλος αποτελείται από ένα μεγάλο αριθμό διασυνδεδεμένων νευρώνων, δηλαδή νευρικών κυττάρων. Καθένας νευρώνας δέχεται ερεθίσματα (εισόδους) από άλλους νευρώνες, μέσω συνδέσεων, τα οποία επηρεάζουν την κατάστασή του, και ανάλογα με αυτή τη κατάσταση, στέλνει με τη σειρά του ερεθίσματα (εξόδους) σε άλλους νευρώνες. Κάθε σύνδεση μεταξύ δύο νευρώνων χαρακτηρίζεται από μία τιμή ισχύος η οποία υποδηλώνει πόσο ισχυρή είναι η μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Τεχνητό Νευρωνικό Δίκτυο είναι μια αρχιτεκτονική δομή (δίκτυο) αποτελούμενη από ένα πλήθος διασυνδεδεμένων μονάδων επεξεργασίας (τεχνητοί νευρώνες). Κάθε μονάδα επεξεργασίας χαρακτηρίζεται από εισόδους και εξόδους. Υλοποιεί τοπικά ένα υπολογισμό με βάση τις εισόδους που δέχεται και μεταδίδει το αποτέλεσμα (έξοδος) σε άλλες μονάδες επεξεργασίας με τις οποίες συνδέεται. Οι τιμές των βαρών των συνδέσεων αποτελούν τη γνώση που είναι αποθηκευμένη στο ΤΝΔ και καθορίζουν τη λειτουργικότητά του. Συνήθως ένα ΤΝΔ αναπτύσσει μια συνολική λειτουργικότητα μέσω μιας μορφής εκπαίδευσης (μάθησης)⁵.

Σύμφωνα με τη *DARPA Neural Network Study* “ ένα νευρωνικό δίκτυο είναι ένα σύστημα που αποτελείται από πολλά απλά στοιχεία επεξεργασίας

4 Haykin, S. (2009). *Neural Networks and Learning Machines*”, 3rd Edition, Pearson Education.

5 Λύκας, Α. (2008). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα – Εφαρμογές, *Τεχνητή Νοημοσύνη Εφαρμογές*, Τόμος Β, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

που λειτουργούν παράλληλα και των οποίων η λειτουργία καθορίζεται από τη δομή δικτύων, τις δυνάμεις σύνδεσης, και την επεξεργασία που εκτελείται στον υπολογισμό των στοιχείων ή των κόμβων”.

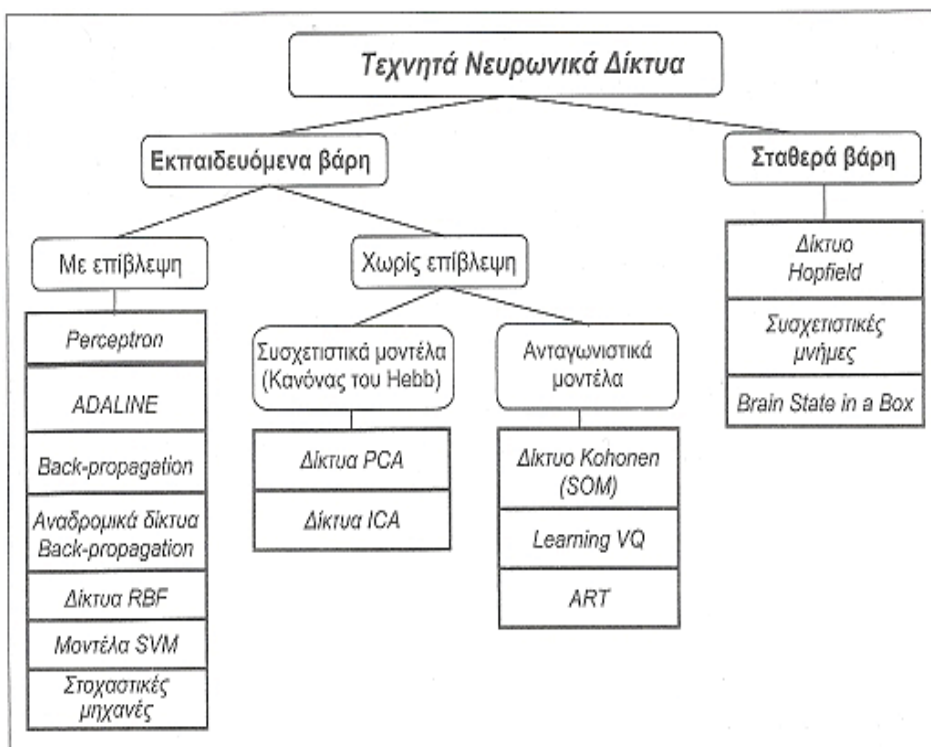
3. Ιστορική αναδρομή και εφαρμογές Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων

Τα νευρωνικά δίκτυα αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά η μεγάλη ώθηση δόθηκε μετά το 1980. Η αλματώδης ανάπτυξη της επιστήμης της πληροφορικής όσο και η ανάπτυξη νέων αλγορίθμων εκπαίδευσης βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των ΤΝΔ.

Οι αρχικές προσπάθειες έγιναν από τους McCulloch και Pitts το 1943. Ανέπτυξαν μοντέλα νευρωνικών δικτύων βασισμένοι στην νευρολογία. Τα μοντέλα αυτά έκαναν «υποθέσεις» σχετικά με το πως λειτουργούν οι βιολογικοί νευρώνες. Τα δίκτυα αυτά μπορούσαν να υλοποιήσουν απλές συναρτήσεις. Το 1949 έχουμε το μοντέλο μάθησης του Hebb σύμφωνα με το οποίο κάθε φορά που ενεργοποιείται μια σύναψη, αυτή ενισχύεται, με αποτέλεσμα το δίκτυο να μαθαίνει “λίγο περισσότερο” το πρότυπο που του παρουσιάζεται εκείνη τη στιγμή. Η επιστήμη της νευρολογίας συνέβαλε στην ανάπτυξη των νευρωνικών δικτύων. Ψυχολόγοι και μηχανικοί λογισμικού συνέβαλαν στην εξέλιξη αυτών. Ο Rosenblatt το 1958 πρωτοσχεδίασε την πιο απλή μορφή νευρωνικού δίκτυο το μοντέλο του απλού αισθητήρα με την ονομασία perceptron. Το σύστημα ADALINE (Adaptive Linear Element) αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1960 από τους Widrow και Hoff από το Πανεπιστήμιο του Stanford. Η ADALINE ήταν μια αναλογική ηλεκτρονική συσκευή κατασκευασμένη από απλά συστατικά. Το 1969 οι Minsky και Papert απέδειξαν μαθηματικά ότι τα ΤΝΔ ενός επιπέδου δεν μπορούν να λύσουν συγκεκριμένα προβλήματα. Επίσης την ίδια χρονιά οι Minsk και Paper έγραψαν ένα βιβλίο στο οποίο αναφερόταν στους περιορισμούς του δικτύου Perceptron ενός επιπέδου αλλά και των συστημάτων με πολλά επίπεδα. Ο Henry Klopff το 1972 έθεσε τις βάσεις για μάθηση στους τεχνητούς νευρώνες βασισμένος σε αρχές των βιολογικών νευρώνων. Το 1975 ο F. Kunihiko ανέπτυξε ένα σοφό νευρωνικό δίκτυο με πολλά επίπεδα νευρώνων για μετάφραση χαρακτήρων που είχαν γραφθεί με το χέρι. Το 1982 αποδείχθηκε μαθηματικά ότι ένα νευρωνικό δίκτυο πολλών επιπέδων μπορεί να αποθηκεύσει οποιαδήποτε πληροφορία. Το 1986 οι McClelland & Rumelhart ανέπτυξαν τη μέθοδο οπισθοδιάδοσης για την εκπαίδευση των τεχνητών νευρωνικών δικτύων. Οι Steve Grossberg και Gail Carpenter το 1988 ίδρυσαν μια σχολή στην οποία αναπτύχθηκε η ART (Adaptive Resonance Theory) και νευρωνικά δίκτυα βασισμένα σε βιολογικά μοντέλα. Στις μέρες μας τα Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα γνωρίζουν μεγάλη ανάπτυξη και εφαρμόζονται σε πολλά πεδία.

Οι νευρωνικοί αλγόριθμοι ταξινομούνται σύμφωνα με το παρακάτω διάγραμμα.

Διάγραμμα 1. Ταξινόμηση νευρωνικών αλγορίθμων

Πηγή: Κ. Διαμαντάρας, “Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα”.

Η ανάπτυξη και εξάπλωση των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων τα τελευταία χρόνια ήταν ραγδαία. Η αλματώδη εξέλιξη της επιστήμης της πληροφορικής βοήθησε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη, την εξάπλωση αλλά και την εφαρμογή των ΤΝΔ σε διάφορους τομείς λόγω της υπολογιστικής τους ταχύτητας και της ικανότητας αντιμετώπισης πολύπλοκων μη γραμμικών λειτουργιών. Η χρήση τους προσφέρει ευκολία υλοποίησης, αξιόπιστη λειτουργία και ακαριαία απόκριση κατά τη φάση της πραγματικής λειτουργίας ενός μοντέλου το οποίο είναι κατασκευασμένο σε υλικό (hardware). Τα Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα χρησιμοποιούνται σε διάφορες εφαρμογές που περιλαμβάνουν αναγνώριση προτύπων, υπολογισμό συναρτήσεων, βελτιστοποίηση, πρόβλεψη, αυτόματο έλεγχο κ.ά.

Τα Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα εφαρμόζονται στην Ιατρική και συγκεκριμένα ανάλυση ομιλίας με αποτέλεσμα την κατασκευή ακουστικών συσκευών, στην παρακολούθηση εγχειρητικής διαδικασίας, στην διάγνωση και θεραπεία του ασθενούς βασισμένη στα συμπτώματα, προβλέψεις για

αντιδράσεις οργανισμών από τη λήψη φαρμάκων, στην ανάγνωση και έλεγχο των ακτινογραφιών, στην ανάλυση καρδιογραφημάτων, στον εντοπισμός καρκίνου σε μαστογραφίες και στην κατανόηση επιληπτικών κρίσεων. Στη Βιολογία χρησιμοποιούνται για την κατανόηση της λειτουργίας του εγκεφάλου και των βιολογικών νευρώνων και στη δημιουργία μοντέλων που αφορούν την όραση.

Στον κλάδο της πληροφορικής χρησιμοποιούνται για την αναγνώριση προτύπων, αναγνώριση προσώπου και φωνής, στα ηλεκτρονικά παιχνίδια, στη μετατροπή κειμένου σε ομιλία, στη δρομολόγηση πληροφοριών σε δίκτυα υπολογιστών στην αφαίρεση θορύβου από τηλεφωνικών ζεύξεων, στη συμπίεση δεδομένων και στη μοντελοποίηση σημάτων, στις τηλεπικοινωνίες. Στην ηλεκτρονική επιστήμη χρησιμοποιούνται για τη σύνθεση του ήχου και τη διάγνωση βλαβών.

Στη βιομηχανία χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο χημικών διεργασιών, για ελέγχους έλεγχος γραμμών παραγωγής, στη συναρμολόγηση προϊόντων, στον έλεγχο ποιότητας, στη ρύθμιση ηλεκτρικού φορτίου, στον έλεγχο βιομηχανικών μονάδων και αναγνώριση βλαβών, στο σχεδιασμό και ανάλυση προϊόντων κ.ά. Στη ρομποτική για τον έλεγχο κίνησης και την όραση.

Στην αεροπλοΐα και στη αεροδιαστημική χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία αυτόματων πιλότων και προγραμμάτων προσομοίωσης πτήσεων καθώς και σε συστήματα ελέγχου πτήσης, ανίχνευση ελαττωμάτων και βλαβών των αεροσκαφών. Χρησιμοποιούνται επίσης σε στρατιωτικές εφαρμογές για την καθοδήγηση όπλων, την παρακολούθηση και αναγνώριση στρατιωτικών στόχων και για την κωδικοποίηση σημάτων.

Σημαντική προσφορά των ΤΝΔ στην πρόγνωση του καιρού και στην ανάλυση καιρικών φαινομένων. Επίσης στη γεωλογία χρησιμοποιούνται για την ανάλυση του υπεδάφους για την εύρεση πετρελαίου και πετρωμάτων και για την ανάλυση της μόλυνσης του περιβάλλοντος.

Πολύ μεγάλη εφαρμογή βρίσκουν τα ΤΝΔ στην οικονομική και χρηματοοικονομική επιστήμη. Χρησιμοποιούνται για την αποτίμηση κινητής και ακίνητης περιουσίας, για την αξιολόγηση ομολογιακών δανείων, για την πρόβλεψη τιμών μετοχών, παραγώγων προϊόντων, συναλλαγματικών ισοτιμιών, στη διαχείριση χαρτοφυλακίων επενδυτικών οίκων, στην πρόβλεψη της απόδοσης των ομολόγων, των επιτοκίων συναλλαγών και σε πολλά ακόμη πεδία.

4. Μεθοδολογική επισκόπηση μοντέλων ΤΝΔ στην πρόβλεψη περιουσιακών στοιχείων

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται κάποιες προσπάθειες ερευνητών να δημιουργήσουν διάφορα μοντέλα πρόβλεψης περιουσιακών στοιχείων όπως μετοχών δεικτών, παραγώγων προϊόντων, συναλλαγματικών ισοτιμιών, ομολόγων κ.ά.

Ο H. White⁶ έκανε χρήση των ΤΝΔ για να μελετήσει και να αποκωδικοποιήσει τις μη γραμμικές συναρτήσεις στις μεταβολές της τιμής της μετοχής της IBM.

Οι Kimoto T. et al.⁷ πρότειναν ένα σύστημα πρόβλεψης του χρόνου αγοράς και πώλησης για το χρηματιστήριο του Τόκιου. Στόχος ήταν η πρόβλεψη της καλύτερης χρονικής στιγμής αγοράς και πώλησης για ένα μήνα. Δημιούργησαν ένα νευρωνικό δίκτυο με τρία επίπεδα. Το μοντέλο χρησιμοποιούσε ένα εβδομαδιαίο κινητό μέσο όρο για κάθε δείκτη, για να ελαχιστοποιήσει την επίδραση του τυχαίου περιπάτου των τιμών. Ανέπτυξαν διάφορους αλγορίθμους εκμάθησης και μεθόδους πρόβλεψης για το σύστημα πρόβλεψης του TOPIX (Tokyo Stock Exchange Prices Indexes). Το μοντέλο πέτυχε ακριβείς προβλέψεις κατά τη διαδικασία της προσομοίωσης.

Οι Grudnitski G. et al.⁸ χρησιμοποίησαν τεχνητά νευρωνικά δίκτυα για την πρόβλεψη των αλλαγών των τιμών του S&P 500 και των συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης σε χρυσό, με βάση τις παρελθοντικές τιμές. Οι εισοδοί του μοντέλου αποτελούνται από τους μηνιαίους ρυθμούς ανάπτυξης της συνολικής προσφοράς χρήματος, τις μεταβολές της διακύμανσης του S&P 500 και των συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης χρυσού και τα ποσοστά προμηθειών στο τέλος του μήνα των μεγάλων κερδοσκοπών, των μεγάλων αντισταθμιστών και των μικρών συναλλασσομένων. Η έξοδος του μοντέλου είναι η μέση μηνιαία αλλαγή της τιμής κατά το μήνα πρόβλεψης. Τα αποτελέσματα δείχνουν μια σημαντική δυνατότητα πρόβλεψης της κατεύθυνσης της μηνιαίας τιμής των συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης του δείκτη S&P 500.

Οι Wittkemper H.G. et al.⁹ δημιούργησαν δύο τύπους ΤΝΔ για να συγκρίνουν το μελλοντικό συστηματικό κίνδυνο β (beta) και κατέταξαν τις προβλέψεις με βάση τη μέση απόλυτη απόκλιση από τις πραγματικές τιμές. Επτά παραδοσιακά μοντέλα συγκρίθηκαν με δύο διαφορετικούς τύπους νευρωνικών δικτύων.

Ο Wikowska D¹⁰. χρησιμοποίησε ΤΝΔ για να προβλέπει τις τιμές τριών μετοχών στις επόμενες δέκα συνεδριάσεις. Δημιούργησε έξι νευρωνικά δίκτυα τα οποία αποτελούνται από ένα κρυμμένο επίπεδο. Οι προβλέψεις ήταν αρκετά κοντά στις πραγματικές τιμές για όλα τα δίκτυα και τις μεταβλητές εξόδου.

Οι Atiya A. et al.¹¹ ανέπτυξαν μια μέθοδο πρόβλεψης των τιμών των

---

6 White, H., (1988). Economic prediction using neural networks: the case of IBM daily stock returns, IEEE International Conference on, pp451-458

7 Kimoto, T. Asakawa, K., Yoda M. & Takeoka M., (1990). Stock market prediction system with modular neural networks, IJCNN International Joint Conference on, 1-6 (33).

8 Grudnitski, G., & Osburn, L., (1993). Forecasting S & P And Gold Futures Prices : An Application Of Neural Networks, The Journal Of Future Markets. Vol. 13, 631-643

9 Wittkemper, H.-G. & Steiner, M. (1996). Using Neural Networks To Forecast The Systematic Risk Of Stocks, *European Journal Of Operational Research*, Vol. 90, pp 577-588.

10 Wikowska, D. (1995). Neural Networks As A Forecasting Instrument For The Polish Stock Exchange, *International Advances In Economic Research*, Vol. 1, Issue 3, 232-242, ISSN:10830898.

11 Atiya, A., Noha Talaat & Samir Shaheen, (1997). An Efficient Stock Market Forecasting Model Using Neural

μετοχών με τεχνητά νευρωνικά δίκτυα. Το μοντέλο στηρίζεται σε θεμελιώδη δεδομένα όπως τα κέρδη ανά μετοχή, ο πολλαπλασιαστής κερδών, τα μερίσματα, οι πωλήσεις και τα περιθώρια κέρδους των εταιριών. Τα αποτελέσματα του νευρωνικού δικτύου είναι καλύτερα από τη στρατηγική αγοράς και διακράτησης.

Οι Chenoweth T. et al.¹² χρησιμοποίησαν δύο τεχνητά νευρωνικά δίκτυα για την πρόβλεψη του S&P 500. Η εκπαίδευση στο ένα γίνεται με δεδομένα από ανοδική κίνηση των τιμών της αγοράς και το άλλο με δεδομένα από καθοδική κίνηση των τιμών της αγοράς. Ο στόχος του συστήματος ήταν να επιτύχει μεγαλύτερες ετήσιες αποδόσεις με ταυτόχρονη μείωση των συναλλαγών και του κόστους συναλλαγών. Η έξοδος του συστήματος είναι η πρόβλεψη των κινήσεων του δείκτη S&P 500. Η σύγκριση των αποτελεσμάτων με ένα απλό σύστημα δείχνει ότι το υβριδικό αυτό σύστημα δίνει υψηλότερες αποδόσεις με λιγότερες συναλλαγές.

Οι Quah T.S. et al.¹³ δημιούργησαν ένα τεχνητό νευρωνικό δίκτυο για να προβλέψουν την απόδοση των μετοχών στο χρηματιστήριο της Σιγκαπούρης. Τελικά όμως δεν μπόρεσαν να ανασχέσουν την χρηματιστηριακή κρίση της Ν.Α. Ασίας το 1997, η οποία εξαπλώθηκε σε όλη την Ασία και επηρέασε και τις υπόλοιπες παγκόσμιες χρηματαγορές.

Οι είσοδοι του μοντέλου ήταν ιστορικά χρηματοοικονομικά δεδομένα και η έξοδος η απόδοση της μετοχής. Είχαν ως στόχο να επιλεχθούν μετοχές που θα υπερβαίνουν σε απόδοση τη συνολική απόδοση της αγοράς. Η έξοδος ήταν η διαφορά μεταξύ της απόδοσης των μετοχών και της απόδοσης της συνολικής αγοράς. Τα χαρτοφυλάκια που χρησιμοποιήθηκαν υπεραπέδωσαν κατά 69.23% σε σχέση με το χαρτοφυλάκιο αξιολόγησης (benchmark).

Οι Y. Jingtao et al.¹⁴ έκαναν μία έρευνα σχετικά με τα τεχνητά νευρωνικά δίκτυα και τη χρήση τους στην πρόβλεψη δεικτών των μετοχών. Η εφαρμογή έγινε στο Χρηματιστήριο της Kuala Lumpur (Kuala Lumpur Stock Exchange). Χρησιμοποίησαν ένα ανατροφοδοτούμενο νευρωνικό δίκτυο MLP για να ερευνήσουν τη σχέση μεταξύ των τεχνικών δεικτών και των επιπέδων του υπό εξέταση δείκτη στην αγορά μέσα στο χρόνο. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η χρήση της θεωρίας των τεχνητών νευρωνικών δικτύων μπορεί να αποφέρει εκπληκτικά καλύτερες αποδόσεις σε σχέση με άλλα συμβατικά μοντέλα.

Networks, *Proceedings Of The IEEE International Conference On Neural Networks*, ISSN: 2112-2115

12 Chenoweth, T. & Obradovic, Z. (1996). A Multi-Component Nonlinear Prediction System For The S & P 500 Index, *Neurocomputing*, Vol. 10, pp275-290

13 Quah, T.-S. & Srinivasan, B. (1999). Improving Returns On Stock Investment Through Neural Network Selection, *Expert Systems With Applications*, vol. 17, pp295-301

14 Jingtao, Y., Tan, C. L. & Poh, H.L. (1999). Neural networks for technical analysis: a study on KLCI, *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, pp221-241 (2)

JP Morgan and the GIIN, Saltuk, Y. , Bouri, A. & Leung, G. (2011). Insight into the Impact Investment Market.

Οι Yao Jingtao et al.¹⁵ χρησιμοποίησαν τεχνητά νευρωνικά δίκτυα για να προβλέψουν τις τιμές παραγώγων του δείκτη Nikkei 225. Σύμφωνα με τη μελέτη ένα νευρωνικό μοντέλο τιμολόγησης παραγώγων είναι πολύ καλύτερο από ένα μοντέλο Black & Scholes. Επίσης συμπέραναν ότι οι επενδυτές που προτιμούν μικρότερο κίνδυνο και κατά συνέπεια μικρότερες αποδόσεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν το παραδοσιακό μοντέλο Black & Scholes ενώ εκείνοι που “αγαπούν” τον υψηλό κίνδυνο και προσδοκούν μεγαλύτερες αποδόσεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν το νευρωνικό μοντέλο.

Οι Baba N. et al.¹⁶ δημιούργησαν ένα τεχνητό νευρωνικό δίκτυο για την πρόβλεψη των τιμών των μετοχών. Είχε δύο κρυφά επίπεδα, 15 εισόδους και μία έξοδο. Ο στόχος του μοντέλου ήταν να επιτευχθεί μία τιμή πρόβλεψης κοντά στο 1 όταν η τιμή της μετοχής είναι υψηλή και κοντά στο 0 όταν η τιμή της μετοχής είναι χαμηλή. Τα αποτελέσματα των προβλέψεων ήταν ικανοποιητικά.

Οι Fernandez-Rodriguez F. et al.¹⁷ χρησιμοποίησαν τα τεχνητά νευρωνικά δίκτυα για πρόβλεψη στις αγορές μετοχών. Δημιούργησαν μια στρατηγική αγοραπωλησιών επί μετοχών. Τα δεδομένα προέρχονται από το χρηματιστήριο της Μαδρίτης και συγκεκριμένα οι εισοδοί του μοντέλου είναι οι παρελθοντικές αποδόσεις των προηγούμενων εννέα συνεδριάσεων. Η έξοδος του μοντέλου είναι μια τιμή στο διάστημα (-1,1). Το πρόσημο πρόβλεψης για τις συνιστώμενες εντολές αγοραπωλησιών πλησιάζει σε επιτυχία 54%-58%, το οποίο δίδει καλύτερη απόδοση σε σχέση με την τυχαία πορεία των τιμών χωρίς όμως να υπολογίζει το κόστους συναλλαγών.

Ο Andreou A. S.¹⁸ δημιούργησε διαφορετικές αρχιτεκτονικές τεχνητών νευρωνικών δικτύων, για την πρόβλεψη των τιμών των μετοχών στο χρηματιστήριο της Κύπρου. Εξέτασε την επίδραση οικονομικών και πολιτικών παραγόντων (εθνικό και διεθνές περιβάλλον). Οι εφαρμογή των μοντέλων έγινε με δεδομένα του Γενικού Δείκτη CSE και με δεδομένα αντιπροσωπευτικών μετοχών από πέντε κλάδους της αγοράς. Τα αποτελέσματα πρόβλεψης ήταν ικανοποιητικά.

Ο Casas C.A.¹⁹ δημιούργησε ένα νευρωνικό δίκτυο για επενδύσεις κεφαλαίων σε μετοχές, ομόλογα και στην αγορά χρήματος. Το ΤΝΔ εκπαιδεύτηκε

---

15 Yao, J., Li, Y., και Tan, C. L., (2000) «Option price forecasting using neural networks», Omega, pp455-466 (26,28)

16 Baba, N. & Suto, H. (2000). Utilization Of Artificial Neural Networks And The TD- Learning Method For Constructing Intelligent Decision Support Systems, *European Journal Of Operational Research Vol. 122, pp501-508*

17 Fernandez-Rodriguez, F., Gonzalez-Martel, C. & Sosvilla-Rivebo, S. (2000) On The Profitability Of Technical Trading Rules Based On Artificial Neural Networks: Evidence From The Madrid Stock Market, *Economics Letters*, Vol. 69, pp89-94

18 Andreou, A.S., Neocleous, C.C , Schizas C.N. & Toumpouris, C. (2000). Testing The Predictability Of The Cyprus Stock Exchange : The Case Of An Emerging Market, *Proceedings Of The International Joint Conference On Neural Networks*, pp360-365. ISBN: 5350978

19 Casas, C.A.(2001). Tactical Asset allocation: An Artificial Neural Network Based Model, *Proceedings of the International Joint Conference on Neural Networks*, 1811-1816, ISBN: 6678288

με τέτοιο τρόπο ώστε να προβλέψει την πιθανότητα ότι κάθε μία τοποθέτηση θα υπεραποδίδει σε σχέση με τις δύο άλλες στο τέλος κάθε μήνα, και εφαρμόστηκε για περίοδο ενός έτους. Τα στοιχεία εισόδου του μοντέλου ήταν τεχνικοί και θεμελιώδεις παράγοντες και η έξοδος το ποσοστό της απόδοσης της κάθε τοποθέτησης. Οι αποδόσεις του μοντέλου ήταν κατά πολύ μεγαλύτερες σε σχέση με το δείκτη αναφοράς S&P 500 Index.

Ο Kyong, J.O.²⁰ έφτιαξε ένα σύστημα συναλλαγών για μετοχές με βάση τη χαοτική ανάλυση και τα μη γραμμικά μοντέλα. Αποτελείται από τέσσερις φάσεις: αρχικά καθορίζεται η χρονική υστέρηση των εισόδων κάνοντας χρήση χαοτικής ανάλυσης, προσδιορίζονται τα σημεία αναστροφής της τάσης μιας μετοχής, προβλέπονται τα σημεία αλλαγής της τάσης με τη χρήση τεχνητού νευρωνικού δικτύου οπίσθιας τροφοδότησης και τέλος προβλέπει την τιμή της μετοχής με τη χρήση ενός νευρωνικού δικτύου οπίσθιας τροφοδότησης (BPN). Τα δεδομένα αφορούν 3069 ημερήσιες παρατηρήσεις από το 1990 έως το 2000 του δείκτη KOSPI. Τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου μοντέλου κρίνονται ικανοποιητικά.

Οι An-Sing Chen et al.²¹ επιχείρησαν να προβλέψουν την κατεύθυνση των αποδόσεων στο δείκτη του Χρηματιστηρίου της Ταϊβάν. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησαν ένα πολυωνυμικό νευρωνικό δίκτυο (PNN, Polynomial Neural Network) το οποίο παραμετροποιήθηκε με ιστορικά στοιχεία. Τα εμπειρικά αποτελέσματα φανερώνουν ότι οι στρατηγικές επένδυσης βασισμένες στο νευρωνικό μοντέλο PNN είχαν υψηλότερες αποδόσεις σε σχέση με άλλες στρατηγικές επένδυσης που εξετάζονται στην ίδια μελέτη.

Οι Chen A.S. et al.²² δημιούργησαν ένα τεχνητό νευρωνικό δίκτυο (PNN), για να προβλέψουν την κατεύθυνση του χρηματιστηριακού δείκτη της Ταϊβάν. Το PNN έχει τρία επίπεδα αντί για τέσσερα επίπεδα που έχει το βασικό PNN. Το μοντέλο PNN, με οποιοδήποτε χρονικό επενδυτικό ορίζοντα, μπορεί να προβλέψει τη σωστή κατεύθυνση σε περισσότερες από το 50% των περιπτώσεων.

Οι M. Adya και F. Collopy²³ προσδιόρισαν 11 κανόνες για την αξιολόγηση της θεωρίας των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων. Εξέτασαν τις εφαρμογές των Νευρωνικών Δικτύων στην πρόβλεψη της πορείας των μετοχών. Μεταξύ του 1988 και του 1994 έγιναν 48 μελέτες. Αξιολόγησαν πόσο πιο αποτελεσματική

---

20 Kyong, J.O. & Kyoung, J.K. (2002). Analyzing stock market tick data using piecewise nonlinear model. *Expert Systems with Applications*, 22, pp 249-255

21 Chen, A.S., Leung M.T. & Daouk, H. (2003). Application Of Neural Networks To An Emerging Financial Market : Forecasting And Trading The Taiwan Stock Index, *Computers And Operations Research*, Vol. 30, pp901-923

22 Chen, A.S., Leung M.T. & Daouk, H. (2003). Application Of Neural Networks To An Emerging Financial Market : Forecasting And Trading The Taiwan Stock Index, *Computers And Operations Research*, Vol. 30, pp901-923

23 Adya, M. & Collopy, F. (1998). How effective are Neural Networks at Forecasting and Prediction? A Review and Evaluation, *Journal of Forecasting*, pp481-495 (30) .

ήταν η προτεινόμενη τεχνική τους σε σύγκριση με τις υπόλοιπες μελέτες και πόσο καλύτερα εφαρμόστηκε. Οι 11 από το σύνολο των μελετών ήταν αποτελεσματικές και εφαρμόσιμες. Επίσης 11 μελέτες κρίθηκαν αποτελεσματικές με μερικά προβλήματα όμως κατά την εφαρμογή τους. Από το σύνολο των μελετών (22 μελέτες), οι 18 κρίθηκαν ως πλήρως ικανές για πρόβλεψη.

5. Το επενδυτικό μοντέλο Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων

Η κεντρική επιδίωξη της έρευνας επικεντρώνεται στη διερεύνηση και διατύπωση μιας εναλλακτικής μεθόδου αποτελεσματικής αξιοποίησης των διαθέσιμων κεφαλαίων της Κοινωνικής Ασφάλισης στη χώρα μας η οποία βασίζεται στη χρήση μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων. Στο πλαίσιο αυτό η έρευνα εστιάζεται στη δημιουργία του επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων.

Ένα Τεχνητό Νευρωνικό Δίκτυο μπορεί να παράγει μελλοντικές τιμές μιας χρονοσειράς με πολλές μεταβλητές βασισμένο σε παλιότερες παρατηρήσεις. Για να επιτύχουμε θετικά αποτελέσματα θα πρέπει να ανάλογα με την περίπτωση να επιλέξουμε τη δομή του δικτύου, να το εκπαιδεύσουμε κατάλληλα και στη συνέχεια να επιλέξουμε τους επενδυτικούς κανόνες που θα αποτελέσουν το επενδυτικό μοντέλο.

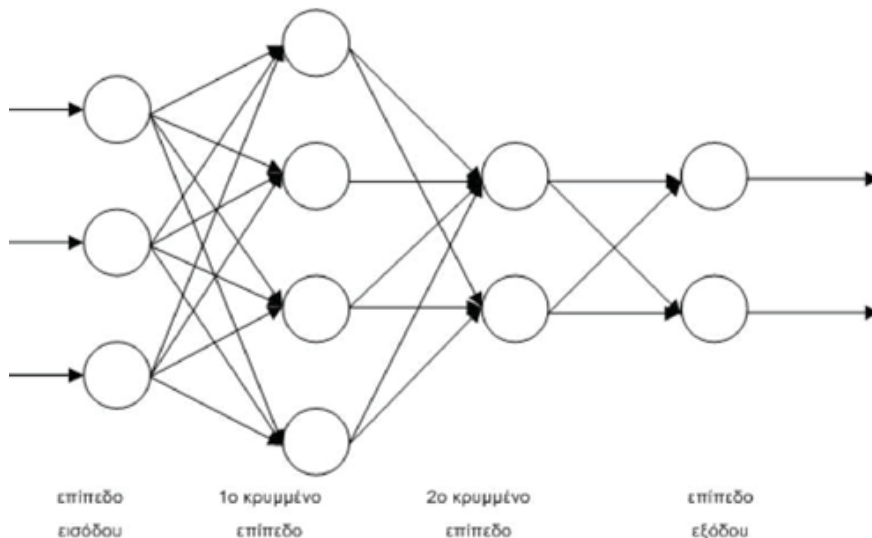
Στις μέρες μας, ο μεγάλος κίνδυνος των αγορών δεν επιτρέπει την ελαχιστοποίηση του κινδύνου μόνο με τη δημιουργία χαρτοφυλακίου. Οι επενδύσεις μακροχρόνιου χαρακτήρα που υιοθετούσαν τα προηγούμενα χρόνια τα ασφαλιστικά ταμεία είναι επισφαλείς λόγω της μεγάλης ρευστότητας και διακύμανσης των αγορών από την πολιτική και οικονομική συγκυρία. Ο επενδυτικός κίνδυνος είναι αυξημένος σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια και η πρόβλεψη μελλοντικών τιμών των επενδυτικών προϊόντων παρακινδυνευμένη. Επίσης λόγω της απομείωσης των ρευστών διαθέσιμων των Ταμείων στη χώρα μας και η ανάγκη των Ταμείων για άμεση ρευστότητα για την καταβολή των βραχυχρόνιων υποχρεώσεών τους, δεν ευνοούν τις μακροχρόνιες επενδύσεις. Τα κοινωνικά αποθεματικά χρήζουν ιδιαίτερης επενδυτικής φιλοσοφίας και επενδυτικής στρατηγικής διότι αποτελούνται από εισφορές που θα χρηματοδοτήσουν μελλοντικές ανάγκες των εργαζομένων και θα εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητα των ασφαλισμένων και την κοινωνική συνοχή. Η διαχείριση των ρευστών διαθέσιμων του ΣΚΑ δεν πρέπει να ταυτίζεται με την επενδυτική φιλοσοφία και πρακτική των επενδυτικών κεφαλαίων ενός χρηματοπιστωτικού ιδρύματος ή ενός επενδυτικού οίκου.

Για τους παραπάνω λόγους δημιουργείται η αναγκαιότητα ενός διευρυμένου θεσμικού πλαισίου διαχείρισης και μιας πρωτοποριακής αποτελεσματικότερης προσέγγισης στη διαχείριση των ρευστών διαθέσιμων των ασφαλιστικών ταμείων. Επιχειρείται μια μεθοδολογική προσέγγιση των Τεχνητών

Νευρωνικών Δικτύων και συγκεκριμένα η δημιουργία ενός επενδυτικού μοντέλου, βραχυχρόνιου-μεσοπρόθεσμου επενδυτικού ορίζοντα, το οποίο δε βασίζεται στην πρόβλεψη της μελλοντικής τιμής ενός επενδυτικού προϊόντος αλλά στη δημιουργία μιας στρατηγικής αγοραπωλησιών όταν ο επενδυτικός κίνδυνος είναι μικρός και το περιθώριο κέρδους μεγάλο του εν λόγω επενδυτικού προϊόντος. Με την κατάλληλη επιλογή και τον προγραμματισμό των επενδυτικών κανόνων (Trading rules) που συνθέτουν το επενδυτικό μοντέλο Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων (Trading System) επιτυγχάνεται η ελαχιστοποίηση του κινδύνου και η μεγιστοποίηση της απόδοσης της επένδυσης. Σύμφωνα με την παραπάνω βιβλιογραφία και τις ιδιαιτερότητες των ασφαλιστικών ταμείων έχει επιλεγεί ένα πολυεπίπεδο δίκτυο πρόσθιας τροφοδότησης (Multilayer Perceptron, MLP).

Η απλούστερη περίπτωση ΤΝΔ που αποτελούν και την ευρύτερη χρησιμοποιούμενη κατηγορία ΤΝΔ είναι τα δίκτυα πρόσθιας τροφοδότησης (feedforward networks). Το χαρακτηριστικό των δικτύων αυτών είναι ότι δεν υπάρχει ανατροφοδότηση της εξόδου ενός νευρώνα προς τους νευρώνες από τους οποίους επηρεάζεται άμεσα ή έμμεσα. Τα δίκτυα αυτά ονομάζονται πρόσθιας τροφοδότησης γιατί, με δεδομένη κάποια είσοδο x , για τον υπολογισμό της εξόδου πραγματοποιούνται υπολογισμοί, όλοι προς την ίδια κατεύθυνση: από την είσοδο προς την έξοδο²⁴.

Διάγραμμα 2. Πολυεπίπεδο perceptron (MLP) με δύο κρυμμένα επίπεδα

24 Λύκας, Α. (2008). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα – Εφαρμογές, *Τεχνητή Νοημοσύνη Εφαρμογές*, Τόμος Β, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Το δίκτυο Perceptron πολλών επιπέδων (Multi-Layer Perceptron - MLP) είναι μια γενίκευση του απλού δικτύου Perceptron. Αποτελείται από ένα σύνολο αισθητήρων (πηγαίοι κόμβοι) που αποτελούν το επίπεδο εισόδου, ένα ή περισσότερα κρυφά επίπεδα (hidden layers) υπολογιστικών κόμβων και ένα επίπεδο υπολογιστικών κόμβων εξόδου. Το βασικό χαρακτηριστικό του δικτύου αυτού είναι ότι οι νευρώνες του οποιουδήποτε στρώματος l τροφοδοτούν αποκλειστικά τους νευρώνες του επόμενου στρώματος $l+1$ και τροφοδοτούνται αποκλειστικά από τους νευρώνες του προηγούμενου στρώματος $l-1$. Η αρχιτεκτονική ενός δικτύου MLP τριών επιπέδων με δύο κρυφά επίπεδα απεικονίζεται στο σχήμα 4.9²⁵.

Σχεδόν όλες οι συνδέσεις ξεκινάνε από κάποιο νευρώνα ενός επιπέδου και καταλήγουν σε νευρώνες του επόμενου επιπέδου. Στο επίπεδο εισόδου οι νευρώνες δεν πραγματοποιούν κάποιον υπολογισμό αλλά μεταδίδουν τις τιμές του διανύσματος εισόδου στους νευρώνες του επόμενου επιπέδου.

Η εκπαίδευση ενός δικτύου πολλών επιπέδων είναι η διαδικασία ρύθμισης των συναπτικών βαρών του έτσι ώστε να ικανοποιείται κάποιο κριτήριο βελτιστοποίησης. Στόχος της εκπαίδευσης είναι το δίκτυο να μάθει οποιαδήποτε επιθυμητή συνάρτηση με οποιοδήποτε βαθμό προσέγγισης. Ο αλγόριθμος που χρησιμοποιείται κυρίως για την εκπαίδευση των MLP είναι ο αλγόριθμος πίσω διάδοσης του λάθους (*Error Back Propagation*). Ο αλγόριθμος αυτός βασίζεται στον κανόνα μάθησης διόρθωσης του λάθους (error correction learning rule). Βασικό χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης με τον αλγόριθμο Back Propagation είναι η ύπαρξη στόχων, δηλαδή το δίκτυο εκπαιδεύεται με επίβλεψη. Η διαδικασία εκπαίδευσης αποτελείται από δύο περάσματα διαμέσου των επιπέδων του δικτύου: ένα πέρασμα προς τα εμπρός και ένα πέρασμα προς τα πίσω. Στο εμπρός πέρασμα ένα διάνυσμα εισόδου εφαρμόζεται στους νευρώνες εισόδου του δικτύου και η επίδρασή του διαδίδεται μέσα στο δίκτυο από επίπεδο σε επίπεδο. Στο τέλος παράγονται οι έξοδοι που είναι η πραγματική απόκριση του δικτύου. Σε αυτό το πέρασμα τα βάρη του δικτύου είναι σταθερά. Στο πίσω πέρασμα τα βάρη μεταβάλλονται σύμφωνα με τον κανόνα διόρθωσης του λάθους. Συγκεκριμένα η πραγματική απόκριση του δικτύου αφαιρείται από την επιθυμητή έξοδο για να δημιουργηθεί ένα σήμα λάθους το οποίο διαδίδεται προς τα πίσω στο δίκτυο. Τα συναπτικά βάρη προσαρμόζονται έτσι ώστε η πραγματική απόκριση να πλησιάσει την επιθυμητή²⁶.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έχει επιλεγεί ένα πολυεπίπεδο δίκτυο πρόσθιας τροφοδότησης (Multilayer Perceptron, MLP) το οποίο αποτελείται από ένα επίπεδο εισόδου, δύο κρυφά επίπεδα και ένα επίπεδο εξόδου. Το πρώτο

25 Haykin, S. (2009). *Νευρωνικά Δίκτυα και Μηχανική Μάθηση*. Αθήνα: Παπασωτηρίου.

26 Θεοδόση-Κοκκίνου, Α. (2013). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα και εφαρμογές στα Συστήματα Αυτόματου Ελέγχου. (σελ.36, Διπλωματική εργασία). Στο: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/6401/1/διπλωματικη.pdf>. (προσπελάστηκε στις 12/3/2019).

κρυφό επίπεδο αποτελείται από δώδεκα (12) νεύρωνες και το δεύτερο από οκτώ (8). Τα δεδομένα εισόδου είναι ημερήσιες τιμές από το 2001 έως το 2015, του S&P 500 που προέρχονται από τη βάση δεδομένων του επίσημου ιστοτόπου www.finance.yahoo.com.

Συνάρτηση ενεργοποίησης (neural activation function) των νευρώνων στο δίκτυο έχει επιλεγεί η υπερβολική εφαπτόμενη (hyperbolic tangent) και η εκπαίδευση υλοποιήθηκε με επίβλεψη και αλγόριθμο εκπαίδευσης Back-Propagation. Για ελαχιστοποίηση του κινδύνου και βελτιστοποίηση της απόδοσης σε επίπεδο κατασκευής, η εκπαίδευση γίνεται με δεδομένα από ανοδική κίνηση των τιμών της αγοράς, με δεδομένα από καθοδική κίνηση των τιμών της αγοράς και από δεδομένα ζώνης συναλλαγών των τιμών στο ίδιο πάντα δίκτυο. Οι αποδόσεις υπολογίζονται με βάση τις τιμές κλεισίματος.

Οι επενδυτικοί κανόνες (trading rules) που συνθέτουν το δίκτυο προγραμματίστηκαν και επιλέχθηκαν με στόχο την ασφάλεια των επενδυτικών τοποθετήσεων και την άμεση διασφάλιση του χαρτοφυλακίου σε περιπτώσεις στρέβλωσης της αγοράς. Το επενδυτικό μοντέλο αποτελείται από ένα σύμπλεγμα απλών Κινητών Μέσων Όρων, από ένα σύστημα Κινητών Μέσων Όρων Σύγκλισης – Απόκλισης, από ένα σύστημα που υπολογίζει την εσωτερική δυναμική του επενδυτικού προϊόντος, από ένα σύστημα που υπολογίζει τον κίνδυνο του επενδυτικού προϊόντος, από ένα σύστημα που υπολογίζει τα περιθώρια κέρδους του επενδυτικού προϊόντος και τέλος από ένα σύστημα που υπολογίζει την ψυχολογία των επενδυτών.

Τέλος ο προγραμματισμός και ο συγκεκριμένος συνδυασμός των επενδυτικών κανόνων που συνθέτουν το μοντέλο των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων έχουν ως σκοπό τον εντοπισμό επενδυτικών ευκαιριών.

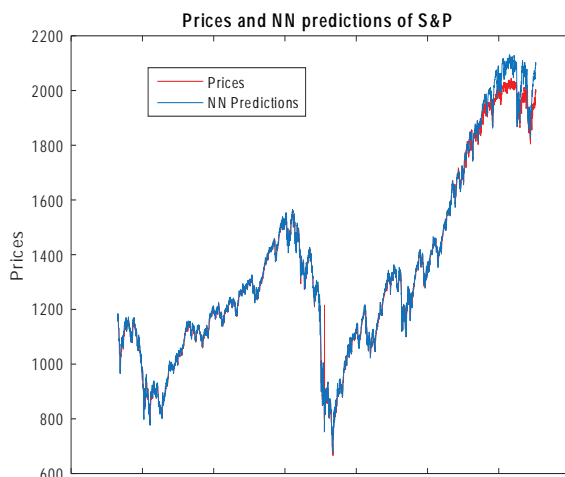
Η δημιουργία του νευρωνικού δικτύου και ο προγραμματισμός των επενδυτικών κανόνων πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση του λογισμικού Matlab ver. 13 της MathWorks. Πεδία εφαρμογής του μοντέλου είναι χρηματιστηριακοί δείκτες, μετοχές, παράγωγα, ομόλογα, συναλλαγματικές ισοτιμίες, εμπορεύματα, διαπραγματεύσιμα αμοιβαία κεφάλαια κ.ά.

6. Αποτελέσματα της εφαρμογής του επενδυτικού μοντέλου των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων

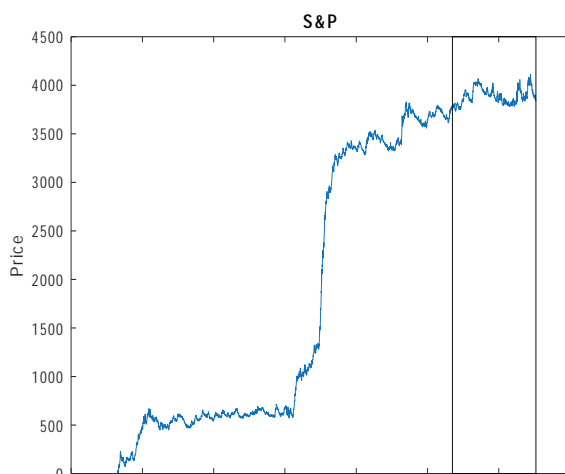
Εφαρμόστηκε το επενδυτικό μοντέλο Τεχνικών Νευρωνικών Δικτύων σε δεδομένα του S&P 500 την περίοδο 2001 έως 2015. Επιλέχθηκε ο συγκεκριμένος δείκτης διότι υποστηρίζει πολύ μεγάλο όγκο συναλλαγών και μπορεί να επενδυθεί ευκολότερα μεγάλος όγκος κεφαλαίων.

Διάγραμμα 3. Διάγραμμα τιμών S&P 500, 2001-2015

Διάγραμμα 4. Απόδοση του Μοντέλου TNA (S&P 500, 2001-2015)

Όπως παρατηρούμε από το παραπάνω διάγραμμα των αποτελεσμάτων του επενδυτικού μοντέλου των νευρωνικών δικτύων, η ετησιοποιημένη απόδοση της επένδυσης ανέρχεται σε 22,5%. Για την περίοδο 2001-2015 η συνολική απόδοση ανέρχεται στο 337,5%. Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι αποδόσεις βαίνουν συνεχώς αυξανόμενες ακόμη και όταν ο S&P 500 υποχωρεί.

Για να αξιολογήσουμε το αποτέλεσμα, δηλαδή την απόδοση, τη συγκρίνουμε με την απόδοση ενός δείκτη αναφοράς (benchmark). Ως καταλληλότερος δείκτης

αναφοράς επιλέγεται ο S&P 500. Κατά τη χρονική περίοδο 2001 έως 2015 η απόδοση του S&P 500 ήταν 54,5%. Διαπιστώνουμε ότι η απόδοση που επέφερε η εφαρμογή του επενδυτικού μοντέλου των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων ήταν πολύ μεγαλύτερη ακόμη και από το δείκτη αναφοράς.

Συγκρίνοντας την απόδοση του ειδικού κεφαλαίου που διαχειρίστηκε η ΕΔΕΚΤ ΑΕΠΕΥ το διάστημα 2001-2015 με τα αποτελέσματα του επενδυτικού μοντέλου Τεχνητών Νευρωνικών δικτύων, εάν το εφαρμόζαμε την ίδια χρονική περίοδο, διαπιστώνουμε ότι οι αποδόσεις έχουν πολύ μεγάλη απόκλιση. Η ΕΔΕΚΤ επέφερε απόδοση 48,7%, ενώ το μοντέλο των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων 337,5% (διαφορά 289%).

Συμπεράσματα

Η χρηματοδότηση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης από μια επιτυχημένη διαχείριση των διαθεσίμων του προστατεύει το σύστημα σε περιόδους κρίσης, που λόγω της αυξημένης ανεργίας το σύστημα στερείται ασφαλιστικές εισφορές, και σε περιόδους ανάπτυξης δίνει τη δυνατότητα είτε μείωσης των ασφαλιστικών εισφορών των εργαζομένων, είτε βελτίωση του επιπέδου των παροχών, είτε αύξηση του αποθεματικού κεφαλαίου του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης αποτελούν οι υψηλές εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών και οι χαμηλές παροχές προς τους εργαζόμενους και συνταξιούχους χωρίς όμως να έχει δημιουργηθεί ένα μεγάλο αποθεματικό κεφάλαιο. Επίσης οι εταιρίες διαχείρισης των αποθεματικών κεφαλαίων (κινητών αξιών) επέφεραν ισχνές αποδόσεις με εξαίρεση την ΤτΕ.

Η μεθοδολογική προσέγγιση των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων και συγκεκριμένα η δημιουργία επενδυτικού μοντέλου που παρουσιάστηκε για τη διαχείριση των διαθεσίμων κεφαλαίων του ΣΚΑ σε συνδυασμό με ένα διευρυμένο θεσμικό πλαίσιο μπορούν να δώσουν μια νέα προοπτική στην αξιοποίηση της κινητής περιουσίας των Ταμείων. Με σημαντικά μεγαλύτερη πρόσοδο σε σχέση με τις παραδοσιακές τακτικές διαχείρισης τα Ταμεία μπορούν να ενισχύουν τη βιωσιμότητα τους.

Η Χρηματοοικονομική Μηχανική (financial Engineering) είναι η βάση της ανάπτυξης και καινοτομίας στο σύγχρονο χρηματοπιστωτικό σύστημα και στη συγκεκριμένη περίπτωση υπερτερεί των συμβατικών μεθόδων διαχείρισης.

Τα αποθεματικά των Ταμείων, ακόμη κι αν είχε επιτευχθεί αποτελεσματικότερη και συνετή διαχείριση με καλύτερες αποδόσεις, δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να καλύψουν το τεράστιο χρηματοδοτικό έλλειμμα των ασφαλιστικών ταμείων, ούτε να επιλύσουν το πρόβλημα βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος στη χώρα μας.

Από την άποψη αυτή, αξίζει να σημειωθεί ότι η εφαρμογή του επενδυτικού

μοντέλου των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων για την αξιοποίηση των ρευστών διαθεσίμων κεφαλαίων του ΣΚΑ στη χώρα μας κατά την περίοδο 2001-2015, μας οδηγεί στο συμπέρασμα σημαντικών αποκλίσεων στις αποδόσεις, δεδομένου ότι η ΕΔΕΚΤ επέφερε απόδοση 48,7%, ενώ η εφαρμογή του επενδυτικού μοντέλου των Τεχνητών Νευρωνικών Δικτύων επέφερε απόδοση 337,5%.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Διαμαντάρας, Κ. (2007). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα, Αθήνα: Κλειδάριθμος
Λύκας, Α. (2008). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα – Εφαρμογές, *Τεχνητή Νοημοσύνη Εφαρμογές*, Τόμος Β, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Haykin, S. (2009). *Νευρωνικά Δίκτυα και Μηχανική Μάθηση*. Αθήνα: Παπασωτηρίου.

Ξενόγλωσση

Stulz, R. (2006). *Risk Management and Derivatives*, Thomson South Western, first edition.

Yao, J., Li, Y., & Tan, C. L. (2000). Option price forecasting using neural networks. *Omega*, pp455-466 (26,28).

Haykin, S. (2009). *Neural Networks and Learning Machines*”, 3rd Edition, Pearson Education.

White, H., (1988). Economic prediction using neural networks: the case of IBM daily stock returns, *IEEE International Conference on*, pp451-458

Kimoto, T. Asakawa, K., Yoda M. & Takeoka M., (1990). Stock market prediction system with modular neural networks, *IJCNN International Joint Conference on*, 1-6 (33).

Grudnitski, G., & Osburn, L., (1993). Forecasting S & P And Gold Futures Prices: An Application Of Neural Networks, *The Journal Of Future Markets*. Vol. 13, 631643

Wittkemper, H.-G. & Steiner, M. (1996). Using Neural Networks To Forecast The Systematic Risk Of Stocks, *European Journal Of Operational Research*, Vol. 90, pp 577-588.

Wikowska, D. (1995). Neural Networks As A Forecasting Instrument For The Polish Stock Exchange, *International Advances In Economic Research*, Vol. 1, Issue 3, 232-242, ISSN:10830898.

Atiya, A., Noha Talaat & Samir Shaheen, (1997). An Efficient Stock Market Forecasting Model Using Neural Networks, *Proceedings Of The IEEE International Conference On Neural Networks*, ISSN: 2112-2115

Chenoweth, T. & Obradovic, Z. (1996). A Multi-Component Nonlinear Pre-

- diction System For The S & P 500 Index, *Neurocomputing*, Vol. 10, pp275-290
- Quah, T.-S. & Srinivasan, B. (1999). Improving Returns On Stock Investment Through Neural Network Selection, *Expert Systems With Applications*, vol. 17, pp295-301
- Jingtao, Y., Tan, C. L. & Poh, H.L. (1999).Neural networks for technical analysis: a study on KLCI, *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, pp221-241 (2)
- JP Morgan and the GIIN, Saltuk, Y. , Bouri, A. & Leung, G. (2011). Insight into the Impact Investment Market.
- Yao, J., Li, Y., και Tan, C. L., (2000) «Option price forecasting using neural networks», *Omega*, pp455-466 (26,28)
- Baba, N. & Suto, H. (2000). Utilization Of Artificial Neural Networks And The TD- Learning Method For Constructing Intelligent Decision Support Systems, *European Journal Of Operational Research Vol. 122*, pp501-508
- Fernandez-Rodriguez, F., Gonzalez-Martel, C. & Sosvilla-Rivebo, S. (2000) On The Profitability Of Technical Trading Rules Based On Artificial Neural Networks: Evidence From The Madrid Stock Market, *Economics Letters*, Vol. 69, pp89-94
- Andreou, A.S., Neocleous, C.C , Schizas C.N. & Toumpouris, C. (2000). Testing The Predictability Of The Cyprus Stock Exchange : The Case Of An Emerging Market, *Proceedings Of The International Joint Conference On Neural Networks*, pp360-365. ISBN: 5350978
- Casas, C.A.(2001). Tactical Asset allocation: An Artificial Neural Network Based Model, *Proceedings of the International Joint Conference on Neural Networks*, 1811-1816, ISBN: 6678288
- Kyong, J.O. & Kyoung, J.K. (2002).Analyzing stock market tick data using piecewise nonlinear model. *Expert Systems with Applications*, 22, pp 249-255
- Chen, A.S., Leung M.T. & Daouk, H. (2003). Application Of Neural Networks To An Emerging Financial Market : Forecasting And Trading The Taiwan Stock Index, *Computers And Operations Research*, Vol. 30, pp901-923
- Chen, A.S., Leung M.T. & Daouk, H. (2003). Application Of Neural Networks To An Emerging Financial Market : Forecasting And Trading The Taiwan Stock Index, *Computers And Operations Research*, Vol. 30, pp901-923
- Adya, M. & Collopy, F. (1998).How effective are Neural Networks at Forecasting and Prediction? A Review and Evaluation, *Journal of Forecasting*, pp481-495 (30).

Ιστοσελίδες

- Θωμαΐδης, Ν. (2007). Νέες τάσεις στη σύγχρονη χρηματοοικονομική μηχανική: από τη στοχαστική προσέγγιση στις υπολογιστικές νοήμονες μεθοδολογίες. (σελ 8, Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. Στο: <http://www.didaktorika.gr/eadd/> (προσπελάστηκε στις 12/3/2019).
- Charles S.Tapiero, (2013). The Future of Financial Engineering. Polytechnic Institute of New York University. In: <http://ssrn.com/abstract=2259232> (accessed on 12/3/2019).
- Θεοδόση-Κοκκίνου, Λ. (2013). Τεχνητά Νευρωνικά Δίκτυα και εφαρμογές στα Συστήματα Αυτομάτου Ελέγχου. σ.36, Διπλωματική εργασία. Στο: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/6401/1/διπλωματικη.pdf> (προσπελάστηκε στις 12/3/2019).
www.finance.yahoo.com (προσπελάστηκε στις 12/3/2019).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Μέμος Κωνσταντίνος** είναι Διδάκτορας Κοινωνικής Ασφάλισης και Χρηματοοικονομικής Μηχανικής στη διαχείριση των αποθεματικών της Κοινωνικής Ασφάλισης. Διδακτικό προσωπικό (ΕΔΙΠ) Τμήματος Κοινωνικής Πολιτική Παντείου Πανεπιστημίου με γνωστικό αντικείμενο «Κοινωνική Ασφάλιση και Διαχείριση Αποθεματικών», Διδακτορικές σπουδές «Η Κρίση της Κοινωνικής Ασφάλισης και η Διαχείριση των Διαθεσίμων Κεφαλαίων των Ασφαλιστικών Ταμείων με τη χρήση Νευρωνικών Δικτύων. Η περίπτωση του Ι.Κ.Α.», Μεταπτυχιακές σπουδές «Χρηματοοικονομική Ανάλυση», Προπτυχιακές σπουδές «Μηχανικός Πληροφορικής». Συγγραφέας άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά.

Σαββάκης Μάνος Κολοκούρας Νίκος

Βιωμένες εμπειρίες και χρόνιος πόνος σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις

Περίληψη

Η επιμονή και συχνή επανάληψη των συμπτωμάτων σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις αποτελεί ένα από τα βασικά γνωρίσματα αυτού του είδους των ασθενειών. Η ανάγκη κοινωνιολογικής κατανόησης του πως ερμηνεύουν και ανασυγκροτούν αυτήν την επώδυνη εμπειρία τα πάσχοντα άτομα συνεισέφερε στη θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων που αφορούν τη βίωση του χρόνιου πόνου.

Οι κοινωνικές συνθήκες – ειδικότερα όταν ακολουθείται μια ποιοτική προσέγγιση τέτοιων ζητημάτων που ανήκουν ευρύτερα στο χώρο της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας – θεωρούνται πως επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο την ιατρική διάγνωση και διαχείριση της κατάστασης αλλά πολύ συχνά τα ερμηνευτικά σχήματα και τις καθημερινές πρακτικές των δρώντων υποκειμένων. Με άλλα λόγια, ο τρόπος που βιώνεται ο χρόνιος πόνος σχετίζεται άμεσα με τις βιωμένες εμπειρίες των ατόμων και το κοινωνικό και πολιτισμικό τους υπόβαθρο.

Λέξεις κλειδιά: βιωμένες εμπειρίες, χρόνιος πόνος, μυοσκελετικές παθήσεις, ποιοτική έρευνα, υγεία και ασθένεια.

Abstract

Lived experiences and chronic pain in patients suffering musculoskeletal disorders

The persistence and frequent repetition of symptoms in patients with musculoskeletal disorders is one of the key characteristics of this kind of illness. The need to sociologically understand how this painful experience is interpreted and reconstructed has contributed to the theoretical and research approach of the economic, social and cultural aspects of experiencing chronic pain.

Social conditions, especially when a qualitative sociological approach is retained – broadly belonging to sociology of health and illness – are considered to hold a major influence not only on medical diagnosis and management of the situation, but very often on the interpretative forms and the daily practices of the active subjects. In other words, the way in which chronic pain is experienced is directly related to people's experience and their social and cultural background.

Key words: Lived experiences, chronic pain, musculoskeletal disorders qualitative research, health and illness

1. Εισαγωγή

Ο πόνος αποτελεί μια δυσάρεστη εμπειρία που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη κοινωνική και πολιτισμική ζωή. Ακολουθεί και συντροφεύει τον άνθρωπο σχεδόν από τα πρώτα λεπτά της γέννησης του μέχρι το θάνατο και έχει απασχολήσει τις ανθρώπινες κοινωνίες από αρχαιοτάτων χρόνων. Ο άνθρωπος κατά την πάροδο των ετών αναζητά και προσπαθεί να βρει τρόπους αντιμετώπισης του, οι οποίοι μετασχηματίζονται ανάλογα με την κοινωνική, πολιτιστική και τεχνολογική εξέλιξη. Πολλοί ερευνητές βασιζόμενοι σε μια βιοϊατρική προσέγγιση της ασθένειας αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του πόνου και τις δυνατότητες έγκυρης μέτρησης του και πιθανόν λιγότερη στον τρόπο που τον αντιλαμβάνονται ή τον βιώνουν τα πάσχοντα υποκείμενα.

Οι επιστημονικές προσεγγίσεις των τελευταίων ετών, ειδικότερα στην ποιοτική έρευνα που λαμβάνει χώρα στο πεδίο της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας, αναδεικνύουν – πέρα από την προφανή σημασία των ιατρικών και βιολογικών δεδομένων - τη σπουδαιότητα των κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων στην αντίληψη, κατανόηση, ερμηνεία και πρακτική διαχείριση

του πόνου. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται συνθήκες για μια περισσότερο ολιστική προσέγγιση των ασθενών και της εμπειρίας του χρόνιου πόνου που πρωτίστως στοχεύει στην εκ νέου σύνδεση σώματος και πνεύματος και στην πληρέστερη κατανόηση ζητημάτων (πάσχοντος) σώματος και αναπηρίας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Υγεία και ασθένεια

Η υγεία αναδεικνύεται ως ένα ευμετάβλητο στο χώρο και το χρόνο διακύβευμα που προσλαμβάνει μια δυναμική διάσταση και καθορίζεται από τις εμπειρίες του ατόμου σε συνάρτηση με πολιτιστικούς, κοινωνικούς και βιολογικούς παράγοντες¹. Η ασθένεια, επίσης, είναι άρηκτα συνδεδεμένη με την εξελικτική της πορεία και τα συνακόλουθα συμπτώματα που σχετίζονται όμως με ερμηνείες, αναπλαισιώσεις, νοητικές διεργασίες και πρακτικές αντιπετώπισης, που διαφέρουν από άτομο σε άτομο. Οι δυο αυτές έννοιες είναι δυναμικές και αμοιβαία εξαρτώμενες και επηρεάζονται από τις κοινωνικές συνθήκες που πλαισιώνουν τα υποκείμενα και από τη διαντίδραση με το στενό και διευρυμένο τους περιβάλλον².

Μεγάλη σημασία στο βίωμα - και την ερμηνεία - της υγείας και της ασθένειας διαδραματίζουν οι κοινωνικές σχέσεις των ασθενών καθώς μέσω αυτών διαμορφώνεται η κοινωνική ταυτότητα που συχνά διαμεσολαβεί τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την κατάσταση και δρά το υποκείμενο-ασθενής³. Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και οι πολιτιστικοί παράγοντες επηρεάζουν σε τεράστιο βαθμό τη βιωματική και σωματική εμπειρία κάθε υποκειμένου. Με άλλα λόγια, οι βιωμένες, ενσώματες, εμπειρίες κάθε υποκειμένου συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής και σωματικής του ταυτότητας⁴.

---

1 Huber, M., Knottnerus, A., Green, L., Van Der Horst, H., Jadad, A., Kromhout, D., Smid, H. (2011). How should we define health? *British medical journal* (343), pp. 1-3. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.d4163>. Charlier, P., Coppens, Y., Malaurie, J., Brun, L., Kepanga, M., Hoang-Opermann, V., Hervi, C. (2017). A new definition of health? An open letter of autochthonous peoples and medical anthropologists to the WHO. *European journal of internal medicine*, 37, pp. 33-37. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejim.2016.06.027>.

2 DiMatteo, R., & Leslie, M. (2011). *Εισαγωγή στην ψυχολογία της υγείας*. Φ. Αναγνωστόπουλος, & Γ. Ποταμιανός, (Επιμ.) Αθήνα: Πεδίο.

3 Helman, C. (1983). Disease versus illness in general practice. *Journal of the royal college of general practitioners* 31 (230), pp. 548-552. Eisenberg, L. (1977). Disease and illness. Distinctions between professional and popular ideas of sickness. *Culture, medicine and psychiatry* 1 (1), pp. 9-23. doi: <https://doi.org/10.1007/BF00114808>. Bradby, H. (2010). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Γ. Αλεξιάς, (Επιμ.), Γ. Βάγιας, & Γ. Αλεξιάς, (Μεταφρ.) Αθήνα: Πεδίο. Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Δ. Αγραφιώτης, (Επιμ.), & Α. Βακάκη, (Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπωθήτω. Free, M. M. (2002). Cross-cultural conceptions of pain and pain control. *Baylor university medical center proceedings*, 15(2), pp. 143-145. doi: <https://doi.org/10.1080/08998280.2002.11927832>.

4 Σαββάκης, Μ. (2017). Σώμα, βίωμα και ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικά ζητήματα. Στο Α. Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Το Σώμα ως τόπος πληροφoρίας μάθησης και γνώσης: Νέες προοπτικές στην επιστημολογία και μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας* (σσ. 199-214). Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα.

2.2. Χρόνιος Πόνος

Ο πόνος πολλές φορές αναγνωρίζεται και αντιμετωπίζεται κυρίως μέσω των βιολογικών συμπτωμάτων στο ανθρώπινο σώμα. Κατά την πάροδο των ετών, οι επιστήμονες αναζήτησαν αρχικά τα κύρια βιολογικά αίτια του. Όμως παρόλη τη λεπτομερή νευρολογική και βιολογική προσέγγιση του, ο χρόνιος πόνος συνεχίζει να αποτελεί έναν άλυτο γρίφο λόγω των πολυσχιδών εξατομικευμένων εκφάνσεων του στους ασθενείς. Νεώτερες θεωρίες μελετούν τη σημαντικότητα τόσο των ψυχολογικών όσο και των κοινωνικοπολιτιστικών συνιστωσών που συντελούν στη διαμόρφωση του (χρόνιου) πόνου στο άτομα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει από τη μελέτη της δυναμικής και συγχρόνως αλληλοτροφοδοτούμενης σχέσης σωματικών και εξωσωματικών παραγόντων που διαμορφώνουν την αντίληψη του πόνου⁵.

Ο πόνος αναγνωρίζεται εμπειρικά από ένα πολύπλοκο σύνολο κοινωνικών αναφορών, αισθητικών παραμέτρων και συναισθηματικών ιδιοτήτων. Αξιολογείται μέσα από κλίμακες και αντικειμενικά δεδομένα, που όπως σχετίζονται με παρόμοιες ή διαφορετικές, συχνά επώδυνες προσωπικές εμπειρίες⁶. Η αντίληψη και η βίωση του πόνου εξαρτάται και διαμορφώνεται από την ταξική θεσηληγία, την κοινωνική ταυτότητα, τις διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις του ατόμου και βεβαίως το κοινωνικό φύλο⁷.

Η εκτίμηση και η αντίληψη του υποκειμένου για το «πώς αισθάνεται» και «πόσο πονάει» επηρεάζει την καθημερινότητα του και τις δράσεις που συντελούνται εντός αυτής. Με βάση αυτές τις αναστοχαστικές διεργασίες και τα αντικειμενικοποιημένα χαρακτηριστικά του πόνου, το υποκείμενο επιλέγει, όσο δύναται, το είδος της δράσης του που μπορεί να ποικίλλει από τη δραστηριοποίηση, παρόλο τον πόνο, μέχρι την κοινωνική απόσυρση.

---

5 Σαββάκης, Μ. (2017). Σώμα, βίωμα και ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικά ζητήματα. Στο Α. Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Το Σώμα ως τόπος πληροφoρίας μάθησης και γνώσης: Νέες προοπτικές στην επιστημολογία και μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας* (σσ. 199-214). Θεσσαλονίκη: Δίσγμα. Moayedí, M., & Davis, K. (2012). Theories of pain: from specificity to gate control. *Journal of neurophysiology* 109 (1), pp. 5-12. doi: <https://doi.org/10.1152/jn.00457>. Loeser, J. D., Butler, S. H., Chapman, C. R., & Turk, D. C. (Επιμ.). (2000). *Bonica's management of pain* (3rd ed.). Philadelphia: Lippincott Williams and Wilkins. Bonica, J. (1990). History of pain concepts and therapies. In J. Bonica, J. Loeser, & W. Fordyce, *The management of pain* (2 ed., Vol. 1). Philadelphia: Lea & Febiger. Melzack, R. (1999b). Pain an overview. *Acta anaesthesiologica Scandinavica*, (43), pp. 880-884. doi: <https://doi.org/10.1034/j.1399-6576.1999.430903.x>.

6 Aydede, M. (2017). Defending the IASP Definition of pain. *The Monist*, 100 (4), pp. 1-31. doi: <https://doi.org/10.1093/monist/onx021>.

7 Bernardes, S., Edmund, K., & Luósa, L. M. (2008). Bridging the gap between pain and gender research: A selective literature review. *European journal of pain* 4 (12), pp. 427-440. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpain.2007.08.007>. Ramórez-Maestre, & Esteve, R. C. (2014). The role of sex/gender in the experience of pain: resilience, fear, and acceptance as central variables in the adjustment of men and women with chronic pain. *The journal of pain*, 15 (6), pp. 606-618. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpain.2014.02.006>. Widanarko, B., Legg, S., Stevenson, M., Devereux, J., Eng, A., Mannetje, A., Pearce, N. (2011). Prevalence of musculoskeletal symptoms in relation to gender, age, and occupational/industrial group. *International journal of industrial ergonomics*, 41 (5), pp. 561-572. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ergon.2011.06.002>.

2.3. Μυοσκελετικές παθήσεις

Οι μυοσκελετικές παθήσεις αποτελούν την πλέον συχνή ασθένεια που σχετίζεται με την εργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση σε ποσοστό που κυμαίνεται από 42% - 58%, με σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις⁸ τόσο στο άτομο όσο και την κοινωνία⁹. Πέρα από τα βιολογικά δεδομένα, η επίδραση των μυοσκελετικών παθήσεων και των τραυμάτων ποικίλλει μεταξύ των διαφόρων περιοχών του κόσμου καθώς επηρεάζονται από την κοινωνική δομή, τις ατομικές προσδοκίες και την οικονομία¹⁰. Οι Berger & Luckmann, για παράδειγμα, υποστήριξαν ότι η πραγματικότητα μέσα στην οποία συνυπάρχουν οι κοινωνικοί δρώντες μορφοποιείται και τροποποιείται μέσω της γνώσης και της κοινωνικοποίησης που αποκτούν οι δρώντες μέσα στην κοινωνία. Η δράση επηρεάζεται από την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, δηλαδή από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ενυπάρχουν τα υποκείμενα¹¹.

Οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί ένας ασθενής για να αναδείξει τον πόνο και τη σωματική οδύνη που βιώνει αποτελούν ουσιαστικά λεκτικοποιημένες πρακτικές που υιοθετούνται για να γνωστοποιηθεί κοινωνικά η δυσάρεστη ατομική εμπειρία που προκαλεί το άλγος. Η δράση απέναντι στον πόνο καθορίζεται και από την αντίληψη που έχει το άτομο για την παθολογία ή την κατάσταση που βιώνει. Οι πεποιθήσεις και οι αντιλήψεις του, η κοινωνική του κατάσταση, το πολιτιστικό του υπόβαθρο και η προσωπικότητα του καθορίζουν τον τρόπο που νοματοδοτεί τον πόνο ως μια εμπειρία κατά την οποία εκδηλώνονται οι σωματικές απαντήσεις¹².

3. Μέθοδος έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση ποιοτικής έρευνας¹³ σε δώδεκα

8 Magnavita, N., Elovainio, M., De Nardis, I., Heponiemi, T., & Bergamaschi, A. (2011). Environmental discomfort and musculoskeletal disorders. *Occupational medicine*, 61 (3), pp. 196-201. doi: <https://doi.org/10.1093/occmed/kqr024>. Bevan, S. (2015). Economic impact of musculoskeletal disorders (MSDs) on work in Europe. *Best practice & research clinical rheumatology*, 29 (3), pp. 356-373. doi: <https://doi.org/10.1016/j.berh.2015.08.002>.

9 Widanarko, B., Legg, S., Stevenson, M., Devereux, J., Eng, A., Mannetje, A., Pearce, N. (2011). Prevalence of musculoskeletal symptoms in relation to gender, age, and occupational/industrial group. *International journal of industrial ergonomics*, 41 (5), pp. 561-572. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ergon.2011.06.002>. Woolf, A., Erwin, J., & March, L. (2012). The need to address the burden of musculoskeletal conditions. *Best practice & research clinical rheumatology*, 26 (2), pp. 183-124. doi: <https://doi.org/10.1016/j.berh.2012.03>.

10 Woolf, A., & Akesson, C. (2001). Understanding the burden of musculoskeletal conditions. *British medical journal*, 322, pp. 1079-1080. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.322.7294.1079>. Honkasalo, M.-L. (1998). Space and embodied experience: Rethinking the body in pain. *Body & society*, 4 (2), pp. 35-57. doi: <https://doi.org/10.1177/1357034X98004002003>.

11 Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. USA: Penguin Books.

12 Chapman, C. R., & Turner, A. J. (1990). Psychologic and psychosocial aspects of acute pain. In J. Bonica, J. Loeser, & W. Fordyce, *The management of pain* (2nd ed, vol. 1st). Philadelphia: Lea & Febiger. pp.124-131.

13 Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

ασθενείς με χρόνια πόνο εξαιτίας μυοσκελετικών παθήσεων. Ο σκοπός ήταν η διερεύνηση των βιωμένων εμπειριών και των τρόπων που τα πάσχοντα υποκειμένα ζουν την καθημερινότητα τους. Όσον αφορά τη διερεύνηση της πολύπλευρης υποκειμενικής αίσθησης του πόνου, η ποιοτική μέθοδος είναι η πλέον κατάλληλη σε ζητήματα που υπάρχει λιγότερη ή ελλιπής γνώση των εμπειριών των υποκειμένων καθώς και των κοινωνικών διαδράσεων και των πολιτισμικών οριζουσών που διέπουν και διαμεσολαβούν αυτά τα φαινόμενα. Λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τα ερμηνευτικά σχήματα του ατόμου, αλλά και τις πρακτικές που εφαρμόζει στην καθημερινότητα (κοινωνική δράση), επιχειρείται να διασυνδεθούν και να μελετηθούν οι υποκειμενικές, ατομικές και κοινωνικές παράμετροι του προς έρευνα φαινομένου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ποιοτική διερεύνηση ζητημάτων υγείας και ασθένειας θέτει ως προτεραιότητα την αναζήτηση του τρόπου συγκρότησης, ερμηνεύσης και νοηματοδότησης των πρακτικών και στρατηγικών που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί δρώντες στην καθημερινότητα τους. Αυτές οι κοινωνικές πρακτικές, που επιτελούνται μέσα στην καθημερινότητα, συνεισφέρουν ώστε να γίνουν κατανοητά και να αναδειχθούν, μέσω των πολλαπλών ιστορικών μετασχηματισμών που υφίστανται, τα επιμέρους πολιτισμικά συμφραζόμενα και προτεραιότητες, ειδικότερα όταν αυτές αφορούν ζητήματα πάσχοντος σώματος και χρόνιου πόνου¹⁴.

3.1. Συμμετέχοντες

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της στοχευμένης δειγματοληψίας και χρησιμοποιήσε συμπληρωματικά για την επιλογή των συμμετεχόντων, την τεχνική της χιονοστιβάδας. Συνεκτιμώντας το πολυδιάστατο πλαίσιο της εμπειρίας της ασθένειας και του χρόνιου πόνου, καθώς και την πολυπλοκότητα των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα, η επιλογή των δώδεκα υποκειμένων εδράστηκε στην ιατρική διάγνωση συγκεκριμένων μυοσκελετικών παθήσεων, που μοιράζονται κοινά συμπτώματα αν και έχουν διαφορετικές προγνώσεις και (π.χ. αυχενικό σύνδρομο, οσφυαλγία, χρόνια οστεοαρθρίτιδα, οστεοπόρωση).

Επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια από τους ερευνητές ώστε να υπάρχει ανομοιογένεια και διασπορά όσον αφορά την ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, το είδος της πάθησης, τα έτη διάγνωσης της ασθένειας και τα συνολικά έτη πόνου. Αυτό έγινε για να φωτιστούν διαφορετικές όψεις της συνάφειας ανάμεσα σε χρόνια πόνο, ποιότητα ζωής και μυοσκελετικά ζητήματα.

---

14 Σαββάκης, Μ. (2013). *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική. Σαββάκης Μ., (2019). Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες κατευθύνσεις στην ποιοτική έρευνα. Στο Α. Ζήση & Μ. Σαββάκης (Επιμ.). *Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές προκλήσεις και ερευνητικές προοπτικές* (σσ. 3-18), Αθήνα: Τζιόλας.

3.2 Συλλογή εμπειρικού υλικού

Η βασική μεθοδολογική τεχνική για τη διεξαγωγή της έρευνας, υπήρξε η ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει πληρέστερα την κοινωνική πραγματικότητα του υποκειμένου, στην οποία θα δυσκολευόταν να είχε πρόσβαση με άλλες μεθοδολογικές τεχνικές (π.χ. κλειστά ερωτηματολόγια)¹⁵. Η ποιοτική έρευνα μέσω της συνέντευξης επικεντρώνεται, στην περίπτωση μας, κυρίως στις υποκειμενικές εμπειρίες και το βίωμα του χρόνιου πόνου.

Η παρούσα ποιοτική μελέτη έχει σημαντική συμβολή στο διαρκώς αυξανόμενο ερευνητικό πεδίο που αφορά την κατανόηση των πολυσχιδών και πολύπλοκων ερμηνευτικών διεργασιών του χρόνιου πόνου, τόσο σε κλινικό όσο και μη κλινικό επίπεδο¹⁶. Στο χώρο της υγείας και της ασθένειας, οι ημιδομημένες (εστιασμένες) προσωπικές συνεντεύξεις έχουν χρησιμοποιηθεί σε έρευνες τόσο με ιατρικό προσωπικό όσο και με συγγενείς, οικογένειες και πάσχοντα υποκείμενα. Συγκεκριμένα οι ανοιχτές συνεντεύξεις ενθαρρύνουν τα άτομα να μιλήσουν ευκολότερα και σε βάθος για τις εμπειρίες τους και τους τρόπους πρακτικής αντιμετώπισης των ζητημάτων που τα απασχολούν, μέσα στην καθημερινότητα τους¹⁷.

3.3. Ανάλυση εμπειρικού υλικού

Για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν θεωρητικές έννοιες τόσο από τη φαινομενολογία όσο και από τη συμβολική αλληλεπίδραση. Αφενός, η φαινομενολογία επικεντρώνεται στην καθημερινή δράση των υποκειμένων και στον τρόπο που ερμηνεύουν και οικειοποιούνται τις κοινωνικές συνθήκες. Με αυτό τον τρόπο επιτρέπει να κατανοήσουμε τους τρόπους που τα υποκείμενα εγγράφουν στο βίοκοσμο τις εμπειρίες τους (π.χ. βίωμα χρόνιας οδύνης, ύφεση ή έξαρση της νόσου κτλ). Αφετέρου, η συμβολική αλληλεπίδραση συνεισφέρει στην αποσαφήνιση των κοινωνικών διαδράσεων και των νοσηματοδοτήσεων των δρώντων υποκειμένων μέσα σε ένα χρονικά μεταβαλλόμενο, ανατροφοδοτούμενο κοινωνικό πλαίσιο, που υιοθετούν οι κοινωνικοί δρώντες μέσα από τη χρόνια ασθένεια¹⁸.

15 Κάλλας, Γ. (2015). *Θεωρία, μεθοδολογία και ερευνητικές υποδομές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

16 Mitchel, L., & MacDonald, R. (2009). Qualitative research on pain. *Current opinion in supportive and palliative care*, 3 (2), pp. 131-135. doi: 10.1097/SPC.0b013e32832b7de2.

17 Britten, N. (2006). Qualitative interviews. In C. Pope, & N. Mays (Eds.), *Qualitative research in health care* (12-20). London: Blackwell Publishing.

18 Σαββάκης, Μ. (2013). *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική. Smith, A. J. (1996). Beyond the divide between cognition and discourse: Using interpretative phenomenological analysis in health psychology. *Psychology & health*, 11 (2), pp. 261-271. doi:

4. Ανάλυση Εμπειρικού Υλικού

4.1 Ερμηνευτικά σχήματα και χρόνιος πόνος

Τα ερμηνευτικά σχήματα των υποκειμένων της έρευνας αναφορικά με την ασθένεια επηρεάζονται από το βίωμα και την ερμηνεία του χρόνιου πόνου. Αυτές οι αξιολογήσεις εδράζονται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των πασχόντων που με τη σειρά τους διαμεσολαβούν τις προσωπικές τους εμπειρίες. Με άλλα λόγια, προσδίδουν διαφορετικές οπτικές και νοηματοδοτήσεις στο βίωμα του χρόνιου πόνου, που εξαρτώνται από το πόσο και πως ο πόνος διαταράσσει και επηρεάζει την καθημερινότητα τους και τις κοινωνικές τους διαντιδράσεις, τις σχέσεις με την οικογένεια, τα οικεία και κοντινά πρόσωπα κτλ.

Για παράδειγμα, μια αφηγήτρια προσπαθεί να εξισορροπήσει ανάμεσα στις αντιλήψεις που διαμορφώνει για τη χρόνια ασθένεια και τις προσωπικές τις εμπειρίες από το εργασιακό της περιβάλλον που αφορούν αντίστοιχα άλλα υποκείμενα με χρόνια πόνο. Οι ιατρικές πρακτικές που χρησιμοποιούνται στη θεραπεία του χρόνιου πόνου έρχονται αντιμέτωπες με τις πεποιθήσεις της. Απεικονίζεται, για αυτό το λόγο, μια αναντιστοιχία που ορίζει την αντίληψη, τα συμπτώματα και την αρμόζουσα θεραπευτική αντιμετώπιση του πόνου.

Σύμφωνα με τις καθημερινές εμπειρίες της αφηγήτριας από το χώρο εργασίας της και την καθημερινή της επαφή με άλλα υποκείμενα – ασθενείς θεωρεί ότι τα συμπτώματα του χρόνιου πόνου οφείλονται κυρίως σε ενσωματωμένες εκφάνσεις που τον συνοδεύουν. Παρόλα αυτά η ίδια τοποθετεί τον εαυτό της σε μια αρκετά μειονεκτική θέση που ορίζεται μέσα από τη βίωση του χρόνιου πόνου. Ορίζει την περίοδο της ασθένειας ως μια ανεπιθύμητη για εκείνη κατάσταση που συνοδεύεται από αρνητικά χαρακτηριστικά. Αυτά είναι πιθανό να διαμεσολαβούν την αντίληψη και νοηματοδότηση του εαυτού και των δυνατοτήτων που διαθέτει.

«Να σου πω αυτά που βλέπω εκεί πέρα (εργάζεται ως νοσηλεύτρια) εντάξει; Είναι υπερβολικοί τελικά γιατί τους βλέπω, ότι έρχονται σε ένα κρεβάτι και νομίζουν ότι είναι άρρωστοι. Δηλαδή θαρρείς και άμα πάρουν δύο - τρία φάρμακα, λες και θα τους σώσει. Όταν παίρνουν αυτόν τον ορό, νομίζουν ότι είναι πεθαμένοι και όταν πάρουν εξιτήριο, λες και γίνονται περδίκια. Είναι η ψυχολογία τους. Αυτό το κρεβάτι, το συγκεκριμένο κρεβάτι, ακόμα και τίποτα να μην έχουν μόνο για να έρθουν μια αξονική να κάνουν, οτιδήποτε χωρίς φάρμακα λες και είναι πεθαμένοι και μόλις γίνει αυτή η εξέταση και είναι καλά, φεύγουνε καλά. Εμένα δεν μου αρέσει να πονάω. Δε νιώθω καλά με το να σκέφτομαι ότι πονάω. Νιώθω ότι είμαι άρρωστη και δε θέλω να νιώθω ότι είμαι άρρωστη. Θέλω να μην πονάω. Θέλω να κλείσω τα μάτια μου και να αλλάξω το σώμα μου. Να αλλάξω το σώμα

<https://doi.org/10.1080/08870449608400256>.

μου γενικώς, τις σκέψεις μου γενικώς και οτιδήποτε έχει να κάνει με εμένα. Θέλω δηλαδή να με ρίξω και να ξαναγεννηθώ». (Ζήνα)

Μια άλλη συμμετέχουσα καταδεικνύει με παρόμοιο τρόπο τη σημασία των εμπειριών της και του κοινωνικού της πλαισίου στην αντιμετώπιση του χρόνιου πόνου. Μέσα από την αφήγηση της, προβάλλεται από τη μια μεριά η λύση μιας χειρουργικής επέμβασης ως γενικό κανόνα θεραπείας σε μυοσκελετικές παθήσεις. Από την άλλη, εκφράζεται μια σοβαρή επιφύλαξη, αποδεσμεύοντας τον εαυτό της έτσι από αυτή τη χειρουργική και επώδυνη διαδικασία, ως επικίνδυνη για την πρόκληση κάποιας αναπηρίας.

«Ότι θα πρέπει να κάνουν εγχείρηση, οι άλλοι. Το είπα και στην αδερφή μου, καλά έκανες και το αποφάσισες, αν και φοβάμαι τώρα που θα κάνει χειρουργείο τον αυχένα της. Μου λέει, εσύ δεν το κάνεις; της λέω όχι. Εγώ για τον εαυτό μου όχι. Νομίζω ότι στο είπα, ότι δε θα σηκωθώ. Αυτό έχει μπει μέσα στο μυαλό μου. ότι θα πάει κάτι στραβά και δε θα μπορώ να σηκωθώ». (Χριστίνα)

Τα υποκείμενα αναλογιζόμενα τις σημερινές ιατρικές εξελίξεις που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ζωής, κατανοούν διαφορετικά την έννοια της υγείας και της ασθένειας αποκαλύπτοντας σημαντικές διαφορές σε σχέση με το παρελθόν. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχει πραγματοποιηθεί μια μεταβολή στις στάσεις και τις πεποιθήσεις τους σε θέματα που αφορούν την υγεία και την ασθένεια, προσδίδοντας παράλληλα με αυτό τον τρόπο μια διαφορετικότητα που διακρίνεται μέσω των εμπειριών τους και των μεταβαλλόμενων στο χρόνο αντιλήψεων και συνθηκών.

4.2 Πρακτικές διαχείρισης χρόνιου πόνου

Σε αυτήν την ενότητα περιγράφονται τα προσωπικά βιώματα ως αποτέλεσμα κοινωνικά διαμορφωμένων χαρακτηριστικών σε θέματα που αφορούν την αντιμετώπιση της ασθένειας. Κατά αυτό τον τρόπο, έρχεται στην επιφάνεια η ασθένεια ως χαρακτηριστικό της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων, μέσω της ερμηνείας που διαθέτουν για τη σωματική τους εικόνα και την κοινωνική δυναμική του εαυτού τους. Για παράδειγμα, ένα υποκείμενο της έρευνας θεωρεί ότι ο χρόνιος πόνος αποτελεί μια προβληματική συνθήκη που διαταράσσει την καθημερινότητα του. Αναφέρει ότι μέσω της φαρμακευτικής αγωγής και των διαφόρων ατομικών στρατηγικών που υιοθετεί μπορεί να διαχειριστεί, έστω σε κάποιο βαθμό τα συμπτώματα του πόνου.

«Ο χρόνιος πόνος, δεν περνάει ό,τι και να κάνεις, απλώς μετριάζεται. Το τι μπορείς να κάνεις; ένα είναι η φαρμακευτική αγωγή και δεύτερον είναι να κάνεις κάτι που σε ευχαριστεί, αν μπορείς να το κάνεις, προκειμένου να τον ξεχάσεις. Ένας περίπατος ας πούμε εάν δεν είναι έντονος ο πόνος, μπορείς να τον κάνεις και να ξεχαστείς ή να κάνεις κουβέντα ή να ακούσεις μουσική. Ναι έχει μετριαστεί. Ναι, ξεχνιέσαι αλλά όχι ότι φεύγει. Το συναίσθημα του πόνου, δε φεύγει. Απλώς

μετριάζεται και μπορείς να τον ανέχεσαι.» (Δημήτρης)

Μια αφηγήτρια περιγράφει το φόβο ως το κύριο συναίσθημα που της προκαλούν οι σωματικές εκδηλώσεις του χρόνιου πόνου. Λόγω της εργασιακής της ενασχόλησης αντιπαραβάλλει αναστοχαστικά εμπειρίες που αναφέρονται σε επείγουσες παθολογικές καταστάσεις που διαπιστώνει κατά την εργασία της και τις συνδέει με τα υποκειμενικά της συμπτώματα. Ο πόνος δεν συνδέεται μόνο με συναισθηματικές εκδηλώσεις αλλά επίσης συνδέεται με κάποιες οιονεί επικίνδυνες παθολογικές καταστάσεις που αναγκάζουν το υποκείμενο να υιοθετήσει ανάλογες πρακτικές και συμπεριφορές.

«Ας πούμε εχθές το Σάββατο με έπιασε πόνος πίσω εδώ (δείχνει την πλάτη) και μάλιστα είδα τον καρδιολόγο και του λέω σκέφτηκα να έρθω. Ήταν ένας οξύς πόνος, μόνο σε αυτό το σημείο. Πήρα ένα αναλγητικό και μου πέρασε. Λέω, λες τώρα να είναι η ιδέα μου; δεν ξέρω αισθανόμουν περίεργα. θέλω να πω αυτή η ινομυαλγία που λένε, μετά όμως με ξανάπιασε. Ξαναπήρα (αναλγητικό) με ξαναηρέμησε. Σκέφτηκα, υπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις που δημιουργείται έμφραγμα, μήπως ήταν έμφραγμα και ο πόνος ήταν πίσω και οξύς. Φοβήθηκα. Φοβήθηκα ότι έχω πάθει έμφραγμα. Άμα πονάς όμως όλα σου έρχονται στο μυαλό σου και πιο πολύ τα περίεργα. Βλέπουμε πολλά και έχουμε δει πολλά και μαθαίνουμε πολλά κυρίως στη δουλειά. Επηρεάζεσαι, είναι το καταλυτικό πάζλ γιατί άμα δεν ξέρεις δε θα σκεφθείς ότι είναι έμφραγμα, που λένε οξύς πόνος. Πόνος του εμφράγματος, που να το ξέρεις; Άμα είσαι υποψιασμένος και έχεις δει και έχεις ακούσει τι γίνεται, και πως». (Μαριάνθη)].

5. Συζήτηση – συμπεράσματα

Από τις απαντήσεις των υποκειμένων διακρίνεται ότι οι βιωμένες εμπειρίες διαμεσολαβούνται από γεγονότα της καθημερινής ζωής και από τους τρόπους που αυτά γίνονται αντικείμενο νοηματοδότησης και ερμηνείας. Τα βιολογικά συμπτώματα της ασθένειας (δυσκαμψία, μυαλγία, κάψιμο, κτλ) πολλές φορές φαίνεται να σχετίζονται με το κοινωνικό περιβάλλον των ατόμων και τις συνακόλουθες εμπειρίες τους. Αυτά τα βιώματα, αποτέλεσμα κοινωνικοπολιτιστικών διεργασιών, ορίζουν όχι μόνο τη διαχείριση του πόνου, αλλά συχνά υπαγορεύουν ή επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το προσωπικό θεραπευτικό πλαίσιο.

Ο χρόνιος πόνος καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τις πρακτικές των υποκειμένων στην καθημερινότητα τους. Η κατανόηση και η ερμηνεία της μυοσκελετικής ασθένειας και του χρόνιου πόνου τελικά εδράζεται σε αυτό το διαφορετικό απόθεμα βιωμένων εμπειριών. Ταυτόχρονα, επηρεάζει τις θεραπευτικές προσεγγίσεις που υιοθετούν τα υποκείμενα της έρευνας και τον τρόπο που τοποθετούνται στις σχέσεις τους με τον ιατρό, την οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον. Η διακύμανση του πόνου μαζί με τις συνακόλουθες

επιρροές στην καθημερινή ζωή επηρεάζουν πολλές από τις δράσεις των υποκειμένων καθώς παράλληλα το χρόνιο άλγος αυξάνεται ή μειώνεται από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bradby, H. (2010). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Γ. Αλεξιάς, (Επιμ.), Γ. Βάγιας, & Γ. Αλεξιάς, (Μεταφρ.) Αθήνα: Πεδίο.
- DiMatteo, R., & Leslie, M. (2011). *Εισαγωγή στην ψυχολογία της υγείας*. Φ. Αναγνωστόπουλος, & Γ. Ποταμιανός, (Επιμ.) Αθήνα: Πεδίο.
- Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Δ. Αγραφιώτης, (Επιμ.), & Α. Βακάκη, (Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κάλλας, Γ. (2015). *Θεωρία, μεθοδολογία και ερευνητικές υποδομές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Σαββάκης, Μ. (2013). *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική.
- Σαββάκης Μ., (2019). Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες κατευθύνσεις στην ποιοτική έρευνα. Στο Α. Ζήση & Μ. Σαββάκης (Επιμ.). *Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές προκλήσεις και ερευνητικές προοπτικές* (σσ. 3-18), Αθήνα: Τζιόλας.
- Σαββάκης, Μ. (2017). Σώμα, βίωμα και ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικά ζητήματα. Στο Α. Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Το Σώμα ως τόπος πληροφoρίας μάθησης και γνώσης: Νέες προοπτικές στην επιστημολογία και μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας* (σσ. 199-214). Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα.

Ξενόγλωσση

- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. USA: Penguin Books.
- Bonica, J. (1990). History of pain concepts and therapies. In J. Bonica, J. Loeser, & W. Fordyce, *The management of pain* (2nd Ed., Vol. 1). Philadelphia: Lea & Febiger.
- Britten, N. (2006). Qualitative interviews. In C. Pope, & N. Mays (Eds.), *Qualitative research in health care* (12-20). London: Blackwell Publishing.
- Chapman, C. R., & Turner, A. J. (1990). Psychologic and psychosocial aspects of acute pain. In J. Bonica, J. Loeser, & W. Fordyce, *The management of pain* (pp.124-131) (2nd Ed, Vol. 1st). Philadelphia: Lea & Febiger.

- Helman, C. (1983). Disease versus illness in general practice. *Journal of the royal college of general practitioners* 31 (230), pp. 548-552.
- Loeser, J. D., Butler, S. H., Chapman, C. R., & Turk, D. C. (Επιμ.). (2000). *Bonica's management of pain* (3rd Ed.). Philadelphia: Lippincott Williams and Wilkins.
- Mitchel, L., & MacDonald, R. (2009). Qualitative research on pain. *Current opinion in supportive and palliative care*, 3 (2), pp. 131-135. doi: 10.1097/SPC.0b013e32832b7de2.

Ιστοσελίδες

- Aydede, M. (2017). Defending the IASP definition of pain. *The Monist*, 100 (4), pp. 1-31. doi: <https://doi.org/10.1093/monist/onx021>.
- Bernardes, S., Edmund, K., & Luósa, L. M. (2008). Bridging the gap between pain and gender research: A selective literature review. *European journal of pain* 4 (12), pp. 427-440. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpain.2007.08.007>.
- Bevan, S. (2015). Economic impact of musculoskeletal disorders (MSDs) on work in Europe. *Best practice & research clinical rheumatology*, 29 (3), pp. 356-373. doi: <https://doi.org/10.1016/j.berh.2015.08.002>.
- Charlier, P., Coppens, Y., Malaurie, J., Brun, L., Kepanga, M., Hoang-Opermann, V., Hervé, C. (2017). A new definition of health? An open letter of autochthonous peoples and medical anthropologists to the WHO. *European journal of internal medicine*, 37, pp. 33-37. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejim.2016.06.027>.
- Eisenberg, L. (1977). Disease and illness. Distinctions between professional and popular ideas of sickness. *Culture, medicine and psychiatry* 1 (1), pp. 9-23. doi: <https://doi.org/10.1007/BF00114808>.
- Free, M. M. (2002). Cross-cultural conceptions of pain and pain control. *Baylor university medical center proceedings*, 15(2), pp. 143-145. doi: <https://doi.org/10.1080/08998280.2002.11927832>.
- Honkasalo, M.-L. (1998). Space and embodied experience: Rethinking the body in pain. *Body & society*, 4 (2), pp. 35-57. doi: <https://doi.org/10.1177/1357034X98004002003>.
- Moayedí, M., & Davis, K. (2012). Theories of pain: from specificity to gate control. *Journal of neurophysiology* 109 (1), pp. 5-12. doi: <https://doi.org/10.1152/jn.00457.2012>.
- Ramórez-Maestre, & Esteve, R. C. (2014). The role of sex/gender in the experience of pain: resilience, fear, and acceptance as central variables in the adjustment of men and women with chronic pain. *The journal of pain*, 15 (6), pp. 606-618. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpain.2014.02.006>.

- Smith, A. J. (1996). Beyond the divide between cognition and discourse: Using interpretative phenomenological analysis in health psychology. *Psychology & health*, 11 (2), pp. 261-271. doi: <https://doi.org/10.1080/08870449608400256>.
- Widanarko, B., Legg, S., Stevenson, M., Devereux, J., Eng, A., Mannetje, A., Pearce, N. (2011). Prevalence of musculoskeletal symptoms in relation to gender, age, and occupational/industrial group. *International journal of industrial ergonomics*, 41 (5), pp. 561-572. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ergon.2011.06.002>.
- Woolf, A., & Akesson, C. (2001). Understanding the burden of musculoskeletal conditions. *British medical journal*, 322, pp. 1079-1080. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.322.7294.1079>.
- Woolf, A., Erwin, J., & March, L. (2012). The need to address the burden of musculoskeletal conditions. *Best practice & research clinical rheumatology*, 26 (2), pp. 183-124. doi: <https://doi.org/10.1016/j.berh.2012.03.005>.
- Huber, M., Knottnerus, A., Green, L., Van Der Horst, H., Jadad, A., Kromhout, D., Smid, H. (2011). How should we define health? *British medical journal* (343), pp. 1-3. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.d4163>.
- Magnavita, N., Elovainio, M., De Nardis, I., Heponiemi, T., & Bergamaschi, A. (2011). Environmental discomfort and musculoskeletal disorders. *Occupational medicine*, 61 (3), pp. 196-201. doi: <https://doi.org/10.1093/occmed/kqr024>.
- Melzack, R. (1999b). Pain an overview. *Acta anaesthesiologica Scandinavica*, (43), pp. 880-884. doi: <https://doi.org/10.1034/j.1399-6576.1999.430903.x>.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων

Ο κ. **Σαββάκης Μάνος** διδάσκει σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο ως Επίκουρος Καθηγητής Μικροκοινωνιολογίας και Ποιοτικών Μεθόδων στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Τα γνωστικά του ενδιαφέροντα σχετίζονται κυρίως με τη μικροκοινωνιολογία, τη σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, την κοινωνιολογία της υγείας, της ασθένειας και του σώματος και τις ποιοτικές μεθόδους και τεχνικές των κοινωνικών επιστημών. Στοιχεία Επικοινωνίας: msavvakis@soc.aegean.gr

Ο κ. **Κολοκούρας Νικόλαος** έχει σπουδάσει φυσικοθεραπεία στο Τ.Ε.Ι. της Αθήνας. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου (ΜΠΣ ΕΤΚΑΣ) από το τμήμα Κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου Αιγαίου. Το ερευνητικά του ενδιαφέροντα σχετίζονται με τη διαχείριση του χρόνιου πόνου και τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες του. Στοιχεία επικοινωνίας: nk.fysio@gmail.com

Νικολόπουλος Τρύφων

Ψυχοκοινωνική προσαρμογή και παιδιά με Ειδικές Μαθησιακές Δυσκολίες

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει υπάρξει μεγάλο ενδιαφέρον από τους ερευνητές για την κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή των παιδιών. Η προσωπικότητα είναι σχεδόν εξ' ολοκλήρου προϊόν της αλληλεπίδρασής μας με τους άλλους. Είναι γεγονός ότι οι μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες έχουν συνήθως να αντιμετωπίσουν ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων, που σχετίζονται με κάθε είδους ζητήματα ψυχοκοινωνικής προσαρμογής. Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε στην κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια, την έννοια του εαυτού, καθώς και στα ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά των παιδιών με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες. Θα εξετάσουμε επίσης τα προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και τις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους και τέλος τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων συμπεριφοράς.

Λέξεις κλειδιά: Μαθησιακές Δυσκολίες, ψυχική και κοινωνική επάρκεια, προβλήματα συμπεριφοράς, τρόποι αντιμετώπισης

Psychosocial Adaptation and Children with Special Learning Difficulties

In recent decades, researchers have been very interested in social and emotional adaptation of children. Personality is almost entirely the product of our interaction with others. It is a fact that students with learning difficulties usually have to cope with a wide range of problems, which have to do with every psychosocial adaptation issues. In this article we have the purpose to refer to social and emotional adequacy, the concept of self, as well as the psychosocial characteristics of children with special learning difficulties. We are also going to examine the behavioral problems of pupils with special learning difficulties and relationships with their peers, and finally how to deal with behavioral problems.

Key words: Learning Difficulties, mental and social adequacy, behavioral problems, ways to tackle

1. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει υπάρξει μεγάλο ενδιαφέρον από τους ερευνητές για την κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή των παιδιών καθώς οι δεξιότητες αυτές είναι θεμελιώδεις και συμβάλλουν στην αποτελεσματική μαθησιακή διαδικασία και την καλή ψυχική υγεία¹. Επιπλέον, έχει δοθεί έμφαση όχι μόνο στην απουσία προβλημάτων ή διαταραχών αλλά, κυρίως στην ανάπτυξη των κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων των παιδιών που συμβάλλουν στη θετική προσαρμογή, την ψυχική ανθεκτικότητα και την ψυχική ευεξία των ίδιων αλλά και του περιβάλλοντός τους².

Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε στην κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια, την έννοια του εαυτού, καθώς και στα ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά των παιδιών με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες. Θα εξετάσουμε επίσης τα προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και τις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους και τέλος τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων συμπεριφοράς.

2. Αποσαφήνιση όρων

2.1. Η έννοια του εαυτού

Για τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, ο εαυτός νοείται ως ψυχή, νους ή

---

1 Merrell, K.W. (2003), Behavioral, Social, and Emotional Assessment of Children and Adolescents. Routledge και Μυλωνάς, Φ. & Μπεζεβέγκης, Η. (2011). Διερεύνηση εξελικτικών χαρακτηριστικών σχολικής και ψυχοκοινωνικής προσαρμογής παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας με βάση το σταθμισμένο Τεστ Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής, 18 (4).

2 Meyers J., & Meyers B. (2003), Bi - directional influences between positive psychology and primary prevention. *School Psychology Quarterly*, 18 (2), 222-229.

πνεύμα, ως κάτι το διαρκές, το οποίο μπορεί να ταυτιστεί με το αιώνιο. Κατά τον Μεσαίωνα, καθώς η σπουδαιότητα του ατόμου ελαττώνεται, μειώνεται αναλογικά και το ενδιαφέρον των στοχαστών για την έννοια του εαυτού, ενώ την εποχή της Αναγέννησης αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για το άτομο και τον εαυτό.

Η προσωπικότητα είναι σχεδόν εξ' ολοκλήρου προϊόν της αλληλεπίδρασής μας με άλλα σημαντικά για μας ανθρώπινα όντα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο εαυτός κατασκευάζεται από αλληπάλλληλες αξιολογήσεις της συμπεριφοράς και των γενικότερων αντιδράσεων του από τους άλλους. Αν το άτομο έχει δεχτεί κυρίως μειωτικές συμπεριφορές από τρίτους, τότε είναι πιθανό να οδηγηθεί σε διαστρεβλώσεις. Οι διαστρεβλώσεις αυτές συντηρούνται και συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός εσωτερικού μοντέλου, που ακολουθεί το άτομο και στην ενήλικη ζωή του. Το παιδί για να αισθάνεται ασφάλεια καλλιεργεί τα γνωρίσματα εκείνα του εαυτού που γίνονται αποδεκτά από τους άλλους και καταστέλλει όσα συναντούν την αποδοκιμασία. . Οι διαστρεβλώσεις αυτές συντηρούνται και το άτομο μπορεί αργότερα να δημιουργήσει ιδιοτυπίες στη συμπεριφορά του, όπως άρνηση, ή και απόσυρση, αλλά και συμπεριφορικά γνωρίσματα³.

Εξάλλου, οι αναμνήσεις συμβάλλουν στην κατασκευή ενός εσωτερικού μοντέλου, που διαμορφώνει τις δομές πρόσδεσης του ατόμου για όλη τη ζωή του. Αυτό το εσωτερικό μοντέλο αποτελείται από εδραιωμένες πεποιθήσεις για το πως βλέπει το άτομο τον εαυτό του.

Σύμφωνα με τη φαινομενολογική θεωρία του Carl Rogers⁴, το άτομο αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά αντικείμενα και τις εμπειρίες και τους αποδίδει κάποιο νόημα. Το όλο σύστημα των αντιλήψεων και των σημασιών συνιστούν το πεδίο φαινομένων των ατόμων. Τα μέρη του πεδίου φαινομένων, τα οποία το άτομο θεωρεί ως τον «εαυτό» του ή το «εγώ» του, συνιστούν την έννοια του εαυτού. Η έννοια του εαυτού αντιπροσωπεύει έναν οργανωμένο και σταθερό τύπο αντιλήψεων. Παρότι ο εαυτός αλλάζει, διατηρεί πάντα αυτή τη σταθερότητα, ενότητα και οργάνωση⁵. Μια συγγενής δομικά έννοια στη θεωρία του Rogers για την προσωπικότητα είναι ο *ιδανικός εαυτός*, δηλαδή η αυτοαντίληψη που κάθε άτομο κατεξοχήν θα ήθελε να έχει. Περιλαμβάνει αντιλήψεις και σημασίες συναφείς με τον εαυτό, στις οποίες το άτομο αποδίδει μεγάλη αξία⁶. Είναι, πάντως, κοινώς παραδεκτό από τους περισσότερους ερευνητές πως η έννοια του εαυτού περιέχει δύο συνιστώσες: την αυτοαντίληψη ή αυτοεικόνα και την αυτοεκτίμηση ή αυτοαξία.

Το παρακάτω ποίημα αγνώστου ποιητή, συνοψίζει θαυμάσια τις βασικές

---

3 Merrell, K.W. (2003). *Behavioral, Social, and Emotional Assessment of Children and Adolescents*. Routledge, σελ. 43-44.

4 Rogers C., (2004), *On becoming a person*, Constable & Robinson, σελ. 310.

5 Pervin, L. A., & John, O. P. (Eds.). (1999), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed.), New York, Guilford Press, σελ. 316.

6 Pervin, L. A., & John, O. P. (Eds.). (1999), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed.), New York, Guilford Press, σελ. 176-178.

αρχές που προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας από εμάς καταλήγει να αντιμετωπίζει τον εαυτό του. *Αν ένα παιδί αντιμετωπίζεται με επικρίσεις μαθαίνει να καταδικάζει Αν ένα παιδί αντιμετωπίζεται με εχθρότητα μαθαίνει να επιτίθεται Αν ένα παιδί γελοιοποιείται μαθαίνει να είναι ντροπαλό Αν ένα παιδί ζει με τη ντροπή μαθαίνει να αισθάνεται ένοχο Αν ένα παιδί αντιμετωπίζεται με ανεκτικότητα μαθαίνει να είναι υπομονετικό Αν ένα παιδί ενθαρρύνεται μαθαίνει να έχει αυτοπεποίθηση Αν ένα παιδί επαινείται μαθαίνει να αξιολογεί θετικά τους άλλους. Αν ένα παιδί αντιμετωπίζεται με ευθύτητα μαθαίνει να είναι δίκαιο Αν ένα παιδί νιώθει ασφάλεια μαθαίνει να πιστεύει στους άλλους Αν ένα παιδί είναι αποδεκτό μαθαίνει να αγαπά τον εαυτό του...*

2.1.2. Ειδικές μαθησιακές δυσκολίες

Όσον αφορά την κατηγοριοποίηση των μαθησιακών δυσκολιών έχει χρησιμοποιηθεί η διάκριση σε γενικές και ειδικές μαθησιακές δυσκολίες⁷. Ο όρος ειδικές μαθησιακές δυσκολίες αναφέρεται σε ένα πρωτογενές πρόβλημα, που η αιτία του φαίνεται να σχετίζεται κυρίως με μια ενδογενή διαταραχή⁸, το παιδί δυσκολεύεται να μάθει ακόμη και κάτω από επαρκείς συνθήκες διδασκαλίας. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τους μαθητές που δε μαθαίνουν εξαιτίας ανεπαρκειών του περιβάλλοντος, για παράδειγμα κοινωνικοοικονομικοί λόγοι και όχι λόγω ειδικών μαθησιακών δυσκολιών. Υπάρχουν βέβαια κι εκείνα τα παιδιά που δεν τα καταφέρνουν επαρκώς εξαιτίας της αλληλεπίδρασης κάποιων ατομικών χαρακτηριστικών αλλά και του περιβάλλοντος διδασκαλίας και μάθησης που δεν ανταποκρίνεται στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των αναγκών τους. Στην περίπτωση αυτήν, αναφερόμαστε στις γενικές μαθησιακές δυσκολίες⁹.

Αξίζει να αναφέρουμε πως πολύ συχνά οι όροι *ειδικές μαθησιακές δυσκολίες* και *δυσλεξία* χρησιμοποιούνται από πολλούς μελετητές ως συνώνυμες όπως αναφέρουν οι Pumfrey και Reason (1992)¹⁰. Η έννοια *ειδικές μαθησιακές δυσκολίες* χρησιμοποιείται ως όρος ομπρέλα και αναφέρεται σε διάφορες μαθησιακές δυσκολίες. Μία από αυτές είναι και η *δυσλεξία*. Είναι σκόπιμο να επισημάνουμε πως είναι προτιμότερο να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των συναισθηματικών διαταραχών και των διαταραχών της συμπεριφοράς επειδή η πιθανή συγχώνευση των δύο όρων δυσχεραίνει τον προσδιορισμό των επιμέρους δυσκολιών των ατόμων αυτών¹¹.

7 Prior, M. (1996), Understanding specific learning difficulties, UK: Psychology Press, σελ. 34.

8 Prior, M. (1996), Understanding specific learning difficulties, UK: Psychology Press, σελ. 35.

9 Πολυχρόνη, Φ., Χατζηχρήστου, Χ. & Μπίμπου, Α. (2006). *Ειδικές μαθησιακές δυσκολίες- Δυσλεξία. Ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 55-5

10 Pumfrey, P. D. & Reason, R. (1998), Specific learning difficulties (dyslexia): Challenges and responses. London and New York: Routledge, σελ. 6.

11 Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*, Αθήνα, Σαββάλας, σελ. 44.

2.2 Προσαρμογή

Η ανθρώπινη συμπεριφορά στοχεύει στην *προσαρμογή* του ατόμου με αποτελεσματικότητα στο περιβάλλον του, καθώς και την επιδίωξη της ατομικής του ευτυχίας. Με τον όρο προσαρμογή εννοούμε την κατάλληλη, αποτελεσματική, επιτυχημένη προσπάθεια του παιδιού και του εφήβου να προσαρμοστεί ομαλά στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος¹². Ένα σύνολο από κανόνες συμπεριφοράς ορίζονται και συχνά επιβάλλονται στο παιδί. Το ζητούμενο είναι να μάθει να είναι ικανό να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της κοινωνίας που ζει και πρόκειται να ζήσει στο μέλλον. Κατά τον Γεώργια (1990), η προσαρμογή αναφέρεται στη διαμόρφωση της γνώμης, των διαθέσεων, και γενικά της συμπεριφοράς του ατόμου, όταν αυτές τείνουν είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, να μοιάζουν με τις γνώμες, τις διαθέσεις, ή τη συμπεριφορά κάποιου προτύπου ή μίας ομάδας¹³.

Με την προσαρμογή το άτομο εκφράζει τις ανάγκες του, τις επιθυμίες του, συνειδητές ή ασυνείδητες αντιλαμβάνεται τις δυσκολίες και τα εμπόδια που προβάλλονται από το περιβάλλον και ενεργώντας και επενεργώντας σ' αυτό προσπαθεί να πετύχει τους στόχους του¹⁴. Σύμφωνα με τον Πυργιωτάκη (2011), η προσαρμογή επιτυγχάνεται κατά τη διάρκεια τεσσάρων σταδίων, που αντιστοιχούν στα στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης και των κοινωνικών συνθηκών¹⁵: α. Το πρώτο αφορά την οικογενειακή προσαρμογή που αναφέρεται στην προσαρμογή του βρέφους και του νηπίου στο οικογενειακό περιβάλλον, β. το δεύτερο στη σχολική προσαρμογή και την αλληλεπίδραση με τη μάθηση, τους εκπαιδευτικούς και τους συνομηλίκους, γ. το τρίτο στην ψυχολογική προσαρμογή, όπου ο έφηβος προσπαθεί να κατανοήσει τον εαυτό του και να κατακτήσει την ατομική του ταυτότητα, δ. Στο τέταρτο στάδιο την κοινωνική προσαρμογή, το άτομο προσπαθεί να προσαρμοστεί λειτουργικά στις συνεχείς και δυναμικές αλλαγές του κοινωνικού περιβάλλοντος¹⁶.

2.2.1. Ενδοπροσωπική προσαρμογή

Η προσαρμογή μπορεί να διακριθεί σε δύο είδη: την *ενδοπροσωπική* και τη *διαπροσωπική*. Η *ενδοπροσωπική* προσαρμογή αναφέρεται στον ψυχολογικό τομέα και περιλαμβάνει όλους εκείνους τους εσωτερικούς παράγοντες που συνεπάγονται καλή ψυχική υγεία, ψυχολογική ευημερία και προσωπική

---

12 Γαλανάκη Ε. (20024), Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών και των εφήβων: *Ορισμός, ιδιαιτερότητες, διάκριση από την ομαλή συμπεριφορά*, στο στο Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), *Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 138.

13 Γεώργιας Δ. (1990), Κοινωνική Ψυχολογία, τ. Β', Αθήνα, σελ. 47.

14 Lazarus R., Craig S.(1990), Emotion and adaptation, in Perrvin L.A., (Ed.), *Handbook of Personality: Theory and Research*, Guilford, N.York.

15 Πυργιωτάκης Ι., (2011), Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη, Πεδίο, Αθήνα, σελ. 123-134.

16 Πυργιωτάκης Ι., (2011), Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη, Πεδίο, Αθήνα, σελ. 123-134.

ικανοποίηση. Το παιδί θεωρεί ότι έχει επαρκή ενδοπροσωπική προσαρμογή όταν ζει αρμονικά με τον εαυτό του, νιώθει ευχαριστημένος, πιστεύει ότι αξίζει να έχει θετική στάση απέναντι στη ζωή και στον εαυτό του, όταν νιώθει ευτυχισμένο καταξιωμένο αισιόδοξο και βιώνει εσωτερική ικανοποίηση και ηρεμία¹⁷.

Το σχολείο αποτελεί τον κατεξοχήν κοινωνικό χώρο στον οποίο εισέρχεται το παιδί, και αποτελεί βασικό εργαλείο έκφρασης και αξιολόγησης της κοινωνικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τους Mc Clelland, Morrison και Holmes (2000)¹⁸, η κοινωνική προσαρμογή των παιδιών συνδέεται με την προκοινωνική ή κοινωνική συμπεριφορά, τις σχέσεις με τους συνομηλίκους και την κατάλληλη στη σχολική τάξη συμπεριφορά. Να σημειωθεί πως τα παιδιά με προκοινωνική συμπεριφορά είναι περισσότερο αποδεκτά από τους συνομηλίκους τους¹⁹.

2.2.2. Διαπροσωπική προσαρμογή

Η διαπροσωπική προσαρμογή μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοινωνικο-πολιτισμική προσαρμογή και αφορά κυρίως στον ψυχοκοινωνικό τομέα: αναφέρεται στην απόκτηση κατάλληλων κοινωνικών δεξιοτήτων και συμπεριφορών για τη σύναψη και διατήρηση διαπροσωπικών σχέσεων και την ένταξη σε κοινωνικά πλαίσια, όπως το οικογενειακό και εργασιακό. Η κοινωνική λειτουργικότητα των παιδιών αποτελεί δείκτη καλής ψυχοκοινωνικής προσαρμογής.

Σε αντίθεση με την κοινωνική συμπεριφορά, η αντικοινωνική περιλαμβάνει παραβίαση των κοινωνικών κανόνων, που μπορεί να είναι κι επιβλαβής προς άλλα άτομα²⁰. Η διαπροσωπική προσαρμογή των μαθητών περιλαμβάνει διάφορες εκφάνσεις, ορισμένες από τις οποίες είναι: (α) η ανάπτυξη σχέσεων φιλίας, κατανόησης των προσωπικών ικανοτήτων μέσω της σχολικής επίδοσης και της μάθησης, (β) η ανάπτυξη των προσωπικών κινήτρων, της αυτοεκτίμησης, της συνεργασίας, της υποστήριξης από και προς το σχολικό περιβάλλον, (γ) η συμμετοχή στις σχολικές δραστηριότητες και (δ) η αποτελεσματική κοινωνική ανάπτυξη²¹.

2.3 Μαθησιακές Δυσκολίες

Ο όρος «μαθησιακές δυσκολίες» προτάθηκε από τον S. Kirk, τη δεκαετία του

17 Panacek, L. J., & Dunlap, G. (2003). The social lives of children with emotional and behavioral disorders in self-contained classrooms: A descriptive analysis. *Exceptional Children*, 69 (3), 333-334.

18 Clelland Mc., Morrison F., Holmes D.L., (2000), children at risk for early academic problems: the role of learning – related social skills, in *Early Childhood Research Quarterly*, 15, 322.

19 Cole M., (2001), Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση νηπιακή ηλικία, τ.Β', σελ. 198-199.

20 Lund J., Merrel K.W., (2001), Social and antisocial behavior of children with learning and behavioral disorders: construct validity of the home and community social behavior scales, in *Journal of psychoeducational assessment* 19 (2), σελ. 113-114

21 Τσιπλητήρας Α., (1998), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Ιδιωτική έκδοση, σελ. 78-79.

1960²². Είναι δύσκολο να συμφωνηθεί ένας ορισμός, αφενός διότι η απόκτηση γνώσεων είναι ένα σύνθετο γνωστικό έργο, αφετέρου οι μαθησιακές δυσκολίες δεν συνιστούν ένα ομοιογενές πεδίο διαταραχών. Παραθέτουμε από την Παντελιάδου²³, τον ορισμό που έδωσε ο Hammilton (1990): οι μαθησιακές δυσκολίες είναι ένας γενικός όρος που αναφέρεται σε μία ανομοιογενή ομάδα διαταραχών οι οποίες εκδηλώνονται με σημαντικές δυσκολίες στην πρόσκτηση και χρήση ικανοτήτων ακρόασης, ομιλίας, ανάγνωσης, γραφής, συλλογισμού ή μαθηματικών ικανοτήτων. Οι διαταραχές αυτές είναι εγγενείς στο άτομο και αποδίδονται σε δυσλειτουργία του κεντρικού νευρικού συστήματος, μάλιστα είναι δυνατό να τον ακολουθούν σε όλη του τη ζωή.

Γιατροί, κυρίως νευρολόγοι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί, εκπαιδευτικοί έχουν επιδιώξει να αποδώσουν με τον καταλληλότερο τρόπο έννοιες όπως οι μαθησιακές δυσκολίες και η δυσλεξία²⁴. Ο όρος μαθησιακές δυσκολίες χρησιμοποιείται στη πράξη πολυσυλλεκτικά και με ιδιαίτερη ευκολία έχοντας ως αποτέλεσμα τη συχνή αλλοίωση του περιεχομένου του. Παρότι εννοιολογικά σηματοδοτεί την οποιαδήποτε δυσκολία μάθησης συνδέθηκε σχεδόν κατά αποκλειστικότητα με την σχολική μάθηση²⁵. Οι μαθησιακές δυσκολίες είναι δυνατό να συνυπάρχουν με προβλήματα στην ενδοπροσωπική και διαπροσωπική προσαρμογή²⁶.

2.4 Προβλήματα συμπεριφοράς

Τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότεροι ερευνητές ασχολούνται με τα προβλήματα συμπεριφοράς. Κοινό σημείο αναφοράς στους περισσότερους ορισμούς, που έχουν προταθεί, είναι η παρουσία μη αποδεκτής συμπεριφοράς, η οποία δημιουργεί προβλήματα τόσο στο ίδιο το άτομο όσο και στο κοινωνικό του περιβάλλον. Όπως σημειώνεται στους περισσότερους ορισμούς, τα προβλήματα συμπεριφοράς συνδέονται με τη δυσκολία προσαρμογής που μπορεί να εμφανίζουν τα παιδιά αυτά. Το άτομο με δυσκολίες προσαρμογής δεν καταφέρνει να ανταπεξέλθει με επιτυχία στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του με αποτέλεσμα να βιώνει αισθήματα δυσφορίας ή ενόχλησης, τα οποία διαχέονται σε πολλούς τομείς της ζωής του²⁷.

22 Pumfrey, P. D. & Reason, R. (1998), *Specific learning difficulties (dyslexia): Challenges and responses*, London and New York: Routledge, σελ. 16.

23 Παντελιάδου Σ., (2004), *Μαθησιακές δυσκολίες και εκπαιδευτική πορεία, τι και γιατί*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 21.

24 Tonnesen, F. E. (1997). How can we best define dyslexia?, *Dyslexia*, 3, 78-92, σελ. 88.

25 Νικολόπουλος Τ., (2007), *Μαθησιακές δυσκολίες και εκπαιδευτική πράξη στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, στο Μακρή-Μπότσαρη Ε. (επιμ.), *Θέματα εισαγωγικής επιμόρφωσης για νεοδιόριστους εκπαιδευτικούς*, Αθήνα, σελ. 195-196.

26 Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*, Αθήνα, Σαββάλας, σελ. 91.

27 Γαλανάκη, Ε. (2004), *Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών και των εφήβων: ορισμός, ιδιαιτερότητες, διάκριση από την ομαλή συμπεριφορά*, στο ΚαλαντζήΑζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), *Προσαρμογή στο*

Όπως αναφέρει ο Κανδαράκης (2004)²⁸ με τον όρο προβλήματα συμπεριφοράς, εννοούμε τη χρόνια ύπαρξη ακραίων συμπεριφορών που δεν είναι ανεκτές και ανάλογες των κοινωνικών και πολιτιστικών προσδοκιών του περιβάλλοντος όπου εμφανίζονται. Είναι σκόπιμο να επισημάνουμε πως είναι προτιμότερο να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των συναισθηματικών διαταραχών και των διαταραχών της συμπεριφοράς επειδή η πιθανή συγχώνευση των δύο όρων δυσχεραίνει τον προσδιορισμό των επιμέρους δυσκολιών των ατόμων αυτών²⁹.

2.4.1 Ψυχοκοινωνικά προβλήματα

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει υπάρξει μεγάλο ενδιαφέρον από τους ερευνητές για την κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή των παιδιών καθώς οι δεξιότητες αυτές είναι θεμελιώδεις και συμβάλλουν στην αποτελεσματική μαθησιακή διαδικασία και την καλή ψυχική υγεία. Επιπλέον, έχει δοθεί έμφαση όχι μόνο στην απουσία προβλημάτων ή διαταραχών αλλά, κυρίως στην ανάπτυξη των κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων των παιδιών που συμβάλλουν στη θετική προσαρμογή, την ψυχική ανθεκτικότητα και την ψυχική ευεξία των ίδιων αλλά και του περιβάλλοντός τους³⁰.

Αν και υπάρχει πολύ μεγάλος αριθμός ερευνών σχετικά με το γνωστικό υπόβαθρο των μαθησιακών δυσκολιών, τα χαρακτηριστικά και τις υποθέσεις για την αιτιολογία τους, καθώς και εκτεταμένες μελέτες που αφορούν στην παρέμβαση σε ψυχοπαιδαγωγικό επίπεδο, εντούτοις, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή των μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες παρέχει περιορισμένα δεδομένα. Και ενώ η σχέση των μαθησιακών δυσκολιών με τον ψυχοκοινωνικό τομέα έχει αναγνωριστεί, υπάρχει, παρ' όλα αυτά, πολύ περιορισμένος αριθμός ερευνών σχετικά με τη συγκεκριμένη διάσταση των μαθησιακών δυσκολιών.

3. Κοινωνική και συναισθηματική επάρκεια

Συναφής προς την κοινωνική επάρκεια και στοιχείο της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής αποτελεί η έννοια της συναισθηματικής επάρκειας. Τα διάφορα συναισθήματα, όπως η ευχαρίστηση, η αγάπη, ο θυμός και η ζήλια, για να αναπτυχθούν προϋποθέτουν κοινωνική συνείδηση, δηλαδή τη συνειδητοποίηση

σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 138.

28 Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*, Αθήνα, Σαββάλας, σελ. 98.

29 Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*, Αθήνα, Σαββάλας, σελ. 99.

30 Meyers J., & Meyers B. (2003). Bi - directional influences between positive psychology and primary prevention. *School Psychology Quarterly*, 18, σελ. 29.

του «Εγώ» και «των άλλων». Σε περίπτωση ελλιπούς κοινωνικής και συναισθηματικής ανάπτυξης, είναι πιθανό να δημιουργηθούν δυσκολίες ψυχοκοινωνικής φύσεως. Με άλλα λόγια, η θετική ή αρνητική αυτοαντίληψη, η αντίληψη των άλλων, καθώς και οι σχέσεις μαζί τους είναι βασικός δείκτης του είδους της προσαρμογής που θα επιτύχει το παιδί στη ζωή του.

Η *συναισθηματική επάρκεια* μπορεί να ερμηνεύσει ένα σημαντικό ποσοστό της επιτυχούς ανθρώπινης συμπεριφοράς³¹. Στο θεωρητικό μοντέλο του Goleman, η συναισθηματική επάρκεια ορίζεται ως μια μαθημένη δυνατότητα η οποία προϋποθέτει ορισμένες βασικές συναισθηματικές ικανότητες όπως η ικανότητα αναγνώρισης και ρύθμισης των συναισθημάτων, αλλά και ικανότητες κοινωνικής επίγνωσης, για παράδειγμα την ενσυναίσθηση και τη διαχείριση σχέσεων, όπου εντάσσεται η διαχείριση συγκρούσεων, η ομαδικότητα, η συνεργατικότητα.

Εκτός της συναισθηματικής επάρκειας, εξίσου σημαντική είναι και η κοινωνική επάρκεια. Στην *κοινωνικο - συναισθηματική επάρκεια* συμπεριλαμβάνονται τα μη γνωστικά χαρακτηριστικά και ικανότητες που επιτρέπουν στο άτομο να σκέφτεται, να κατανοεί και να επιλύει πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει στην καθημερινή του ζωή και στις κοινωνικές διαπροσωπικές του σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους.

Ο Cole³², προτείνει εννέα δεξιότητες που συμβάλλουν στην κοινωνικο-συναισθηματική ικανότητα: α) επίγνωση της προσωπικής συναισθηματικής κατάστασης, β) ικανότητα διάκρισης των συναισθημάτων των άλλων, γ) ικανότητα να μιλάει κανείς για τα συναισθήματά του με λεξιλόγιο χαρακτηριστικό του πολιτισμού του, δ) ικανότητα ενσυναίσθητικής εμπλοκής στα συναισθήματα του άλλου, ε) συνειδητοποίηση ότι μια εσωτερική συναισθηματική κατάσταση μπορεί να μην αντιστοιχεί στην εξωτερική έκφρασή της, στ) επίγνωση των πολιτισμικών κανόνων έκφρασης, ζ) ικανότητα να λαμβάνει κανείς υπόψη του μοναδικές προσωπικές πληροφορίες για τους άλλους, όταν συμπεραίνει τη συναισθηματική τους κατάσταση, η) ικανότητα να κατανοεί ότι η έκφραση των συναισθημάτων του μπορεί να επηρεάσει ένα άλλο πρόσωπο και να λαμβάνει υπόψη του το γεγονός αυτό κατά την παρουσίαση του εαυτού του, και, τέλος, θ) ικανότητα να χρησιμοποιεί αυτορρυθμιστικές στρατηγικές για να τροποποιεί συναισθηματικές καταστάσεις.

4. Ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες

Είναι ευρέως αποδεκτό το γεγονός ότι οι μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες έχουν συνήθως να αντιμετωπίσουν ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων, εκτός από τη χαμηλή σχολική τους επίδοση, που έχουν να κάνουν με ζητήματα ψυχοκοινωνικής

31 Goleman D. (2001), *Η συναισθηματική νοημοσύνη*, Αθήνα: Πεδίο, σελ. 198-199.

32 Cole M. & Cole S., (2002), *Η ανάπτυξη των παιδιών*, Τόμος 2, Αθήνα: Τυπωθήτω, σελ. 123-124.

προσαρμογής. Τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες δεν έρχονται αντιμέτωπα μόνο με την προσωπική τους αίσθηση αποτυχίας, αλλά και την απορριπτική στάση των συμμαθητών, των εκπαιδευτικών και συχνά των γονέων τους.

Οι μαθησιακές δυσκολίες σε πολύ μεγάλο βαθμό προκαλούν απογοήτευση και θυμό στα παιδιά, τα οποία έχουν να αντιμετωπίσουν τη δική τους έλλειψη εμπιστοσύνης στις ικανότητές τους αλλά και την επίγνωση ότι η χαμηλή τους πρόοδος, εκτός του ότι προκαλεί στα ίδια ντροπή και ενοχές, αποτελεί συχνά αντικείμενο σχολιασμού και αρνητικής κριτικής των άλλων³³.

Σχετικά με συναισθηματικού τύπου δυσκολίες, εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι η χαμηλή αναγνωστική επίδοση συμβάλλει σε γενικευμένη χαμηλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών σχολικής ηλικίας. Σε μακροχρόνια έρευνά τους, οι Morgan, Farkas & Wu³⁴, κατέληξαν σε ευρήματα που δείχνουν ότι οι φτωχοί αναγνώστες της τρίτης τάξης του δημοτικού έχουν διπλάσιες πιθανότητες να δηλώνουν αίσθημα θυμού, λύπης, μοναξιάς, καθώς και διάσπαση προσοχής και χαμηλή δημοτικότητα στην πέμπτη τάξη, συγκριτικά με τους συνομηλίκους τους που δεν παρουσιάζουν αναγνωστικές δυσκολίες. Στην ίδια έρευνα, οι αυτοαναφορές των μαθητών έδειξαν χαμηλότερη αντίληψη για την επάρκειά τους στον ακαδημαϊκό τομέα, αλλά υψηλότερη για τομείς όπως ο αθλητισμός, η κοινωνικότητα, η συμπεριφορά και η γενική αυτοαντίληψη.

Ακόμη, φαίνεται ότι τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες τείνουν να είναι περισσότερο ευάλωτα σε ψυχοσυναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα, όπως για παράδειγμα κατάθλιψη, άγχος, χαμηλή αυτοεκτίμηση, ψυχοσυναισθηματικές δυσλειτουργίες, εξωτερικευμένες αρνητικές συμπεριφορές, επιθετικότητα και αντικοινωνικότητα.

Έχουν διεξαχθεί έρευνες που στηρίζονται στις αναφορές των ίδιων των παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες, ως προς την κατανόηση και την εμπειρία των δυσκολιών τους, όσα θεωρούν βοηθητικούς χειρισμούς εκ μέρους των εκπαιδευτικών, του σχολείου και της οικογένειάς τους, καθώς και τις βοηθητικές στρατηγικές που τα ίδια τα παιδιά αναπτύσσουν³⁵. Ορισμένα από τα σημεία στα οποία δίνουν έμφαση τα παιδιά στις αυτοαναφορές τους είναι τα εξής: Νιώθουν απογοήτευση, ματαίωση, ντροπή, στενοχώρια, αμηχανία. Είναι σε θέση να εξηγήσουν λογικά τι αντιμετωπίζουν με την προϋπόθεση ότι κάποιος τους έχει προηγουμένως εξηγήσει και αυτή η δυνατότητα τους δίνει ένα προσωπικό νόημα. Αντιλαμβάνονται ότι τα άλλα παιδιά προσέχουν τις δυσκολίες τους και αποφεύγουν να δίνουν εξηγήσεις στους συμμαθητές τους γιατί φοβούνται ότι

33 Πολυχρόνη, Φ., Χατζηχρήστου, Χ., Μπίμπου, Α. (2006), *Ειδικές Μαθησιακές Δυσκολίες Δυσλεξία: Ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 86-88.

34 Morgan, P.L., Farkas, G., Wu Q., (2012), Do poor readers feel angry, sad and unpopular? *Scientific studies of reading*, 16 (4), 360-381.

35 Πολυχρόνη, Φ., Χατζηχρήστου, Χ., Μπίμπου, Α. (2006), *Ειδικές Μαθησιακές Δυσκολίες Δυσλεξία: Ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 12.

θα τους κοροϊδέσουν και θα τους πειράξουν. Ένα στα δύο παιδιά καταθέτει ότι οι συμμαθητές του συχνά το κοροϊδεύουν για τις δυσκολίες του, ενώ όσο μεγαλώνουν καθώς συνειδητοποιούν τις δυνατότητες και τις αγκυλώσεις τους είναι πιθανό να ντρέπονται.

Ανακεφαλαιώνοντας, τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες συχνά αντιμετωπίζουν προβλήματα και στον ψυχοκοινωνικό τομέα. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά αυτά έχουν την τάση να αποσύρονται και να απομονώνονται από τους συνομηλίκους τους. Επιπλέον, βιώνουν αισθήματα απογοήτευσης και ματαιώσης, απόρριψη κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς επίσης, άγχος, στρες, ανησυχία και αγωνία για τα μαθήματα της γλώσσας και τη φωναχτή ανάγνωση. Παρουσιάζουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, η οποία σχετίζεται κυρίως με μειωμένη ακαδημαϊκή αυτοαντίληψη που αποτελεί βασική πτυχή της γενικής αυτοαντίληψης. Ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία, όπου η σχολική επιτυχία θεωρείται πολύ σημαντική, οι μαθησιακές δυσκολίες και, συνεπώς, η χαμηλή σχολική επίδοση επηρεάζουν ακόμη περισσότερο τη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού. Φαίνεται ότι έχουν έλλειψη επιμονής στο υπό εκτέλεση έργο, περιορισμένες προσδοκίες για επιτυχία και απόδοση της οποίας επιτυχίας σε εξωτερικούς παράγοντες. Τέλος, τα παιδιά αυτά δυσκολεύονται στις σχέσεις τόσο με τους συνομηλίκους τους όσο και με τους ενήλικες και παρουσιάζουν προβλήματα συμπεριφοράς, και κυρίως επιθετικότητα, διαταραχές διαγωγής ή και παραβατικότητα σε μεγαλύτερη ηλικία.

5. Προβλήματα συμπεριφοράς παιδιών σχολικής ηλικίας – σχέσεις συνομηλίκων

Έχουμε την έμφυτη τάση να αναζητάμε την προσοχή των άλλων και μάλιστα την ευνοϊκή τους παρατήρηση. Η ανάγκη να σχετιζόμαστε στενά με τους άλλους είναι θεμελιώδης και απαραίτητα, αν λάβουμε υπόψη την περίοδο της εξαρτημένης παιδικής ηλικίας. Η κοινωνική συμπεριφορά έχει συνδεθεί με μια σειρά από θετικά αποτελέσματα, μεταξύ άλλων την ακαδημαϊκή επιτυχία, την αποδοχή από τους συνομηλίκους, την υψηλή αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση. Οι καλές σχέσεις κι η φήμη των παιδιών στην ομάδα των συνομηλίκων είναι παράγοντες που συμβάλλουν στην κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη τους, στην καλή μελλοντική τους προσαρμογή και στην εμφάνιση λιγότερων προβλημάτων συμπεριφοράς. Τα παιδιά που είναι επιτυχημένα στις αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλίκους τους, έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμφανίσουν προσαρμοστικές και ψυχολογικά υγιείς συμπεριφορές, ενώ τα παιδιά που αποτυγχάνουν να προσαρμοστούν στην ομάδα των συνομηλίκων βρίσκονται σε κίνδυνο για μη προσαρμοστικές συμπεριφορές.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το παιδί να αισθάνεται μέλος της ομάδας των συνομηλίκων και κυρίως πως γίνεται αποδεκτός από αυτήν και πως έχει

να προσφέρει μα και να ωφεληθεί. Συμβολικά για τη σπουδαιότητα της ομάδας παραθέτουμε μία παλιά χασιδική ιστορία ενός ραβίνου που συνομιλούσε με τον Θεό για τον Παράδεισο και την Κόλαση. *Θα σου δείξω την Κόλαση είπε ο Θεός κι οδήγησε τον ραβίνο σε ένα δωμάτιο, όπου βρισκόταν μία ομάδα ανθρώπων πεινασμένων κι απελπισμένων που κάθονταν μπροστά από ένα μεγάλο τραπέζι. Στο κέντρο του τραπεζιού υπήρχε μία τεράστια κατσαρόλα με κοκκινιστό που έφτανε και περίσσευε για όλους. Κι όμως κανείς δεν έτρωγε. Κάθε συνδαιτημόνας κρατούσε ένα κουτάλι με πολύ μακρύ χέρι, όπου έφτανε την κατσαρόλα, γεμίζοντάς το με φαγητό, αλλά υπερβολικά μακρύ για να βάλει το φαγητό στο στόμα. Τώρα θα σου δείξω και τον Παράδεισο είπε ο Θεός και τον οδήγησε σε ένα άλλο δωμάτιο, με το ίδιο μεγάλο και στρογγυλό τραπέζι και την ίδια τεράστια κατσαρόλα κοκκινιστό, με τα ίδια κουτάλια με τα μακριά χέρια. Κι όμως η ατμόσφαιρα ήταν χαρούμενη, όλοι φαίνονταν καλοθρεμμένοι και ζωντροί. Ο ραβίνος δεν καταλάβαινε τίποτα και κοίταξε τον Θεό με απορία. Είναι απλό του αποκρίθηκε, χρειάζεται κάποια επιδεξιότητα. Βλέπεις οι άνθρωποι σ' αυτό το δωμάτιο έμαθαν να ταΐζουν ο ένας τον άλλον.*

Όταν αναφερόμαστε σε προβλήματα συμπεριφοράς εννοούμε την απόκλιση της συμπεριφοράς παιδιών και εφήβων από την αποδεκτή συμπεριφορά, η οποία βοηθά το παιδί να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του. Ως προς τη διαφοροποίηση των προβλημάτων συμπεριφοράς των παιδιών, αυτά μπορούν να ενταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα εξωτερικευμένα και τα εσωτερικευμένα. Τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς όπως θλίψη, ενοχή και ανησυχία, εσωστρέφεια, και σωματικές ενοχλήσεις προκαλούν δυσκολίες στο ίδιο το άτομο ενώ δεν είναι ευδιάκριτο το πόσο μπορούν να επηρεάσουν τις κοινωνικές σχέσεις του με τους άλλους. Από την άλλη πλευρά, τα εξωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς είναι πιο εμφανή, καθώς επιδρούν άμεσα στις σχέσεις του ατόμου με τους γύρω του³⁶.

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί για τα εσωτερικευμένης μορφής προβλήματα είναι ότι ο εντοπισμός τους είναι εξαιρετικά δύσκολος, επειδή τα παιδιά με εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς παρουσιάζουν παραίτηση, απόσυρση και άλλες δυσκολίες, οι οποίες είναι πιθανόν να συγκαλύπτουν αυτό καθ' εαυτό το πρόβλημα. Να σημειωθεί πως όταν ανατρέχουμε σε εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς αναφερόμαστε στο άγχος, την φοβία, την κατάθλιψη και την κοινωνική αναστολή. Το ποσοστό εμφάνισης τέτοιων διαταραχών στα παιδιά προεφηβικής ηλικίας κυμαίνεται σε 2,5%, ενώ στην εφηβεία, η παρουσία αυτών των διαταραχών αυξάνεται τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια³⁷. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, το άγχος εμφανίζεται σε μεγαλύτερο ποσοστό

36 Pervin, L. A., & John, O. P. (Eds.). (1999), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed.), New York, NY, US: Guilford Press, σελ. 67.

37 Herbert M., (1998), *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, Τόμος I, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 88.

και είναι πιο έντονο στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια³⁸.

Τα εσωτερικευμένα προβλήματα σχετίζονται σύμφωνα με μια άλλη ταξινόμηση³⁹ με τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών και μπορούν να ενταχθούν σε μια από τις δύο κατηγορίες: α) αντικοινωνική συμπεριφορά και β) υπερβολική αναστολή - νεύρωση. Το σύνδρομο της υπερβολικής αναστολής - νεύρωσης περιλαμβάνει τις εξής μορφές παθολογικής συμπεριφοράς: συναισθήματα κατωτερότητας, έλλειψη αυτοπεποίθησης, κοινωνική απομόνωση, αδυναμία του παιδιού να νιώθει χαρά, κατάθλιψη, επιφυλακτικότητα, υπερευαίσθησία, νωθρότητα, αδιαφορία και αφηρημάδα. Κεντρικό συναίσθημα σε αυτή την κατηγορία φαίνεται πως είναι η εσωτερική ανασφάλεια του παιδιού. Αντίθετα, το σύνδρομο της αντικοινωνικής συμπεριφοράς περιλαμβάνει συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται κυρίως από το στοιχείο της επιθετικότητας, του μειωμένου αυτοελέγχου και της ανοιχτής περιφρόνησης προς κάθε μορφή εξουσίας.

Όσον αφορά στα προβλήματα συμπεριφοράς, εξωτερικευμένης μορφής, περιλαμβάνονται: η εναντιωματική προκλητική διαταραχή και οι διαταραχές διαγωγής. Βασική διαφορά ανάμεσα στις διαταραχές διαγωγής και στην εναντιωματική προκλητική διαταραχή είναι ότι στη δεύτερη περίπτωση *τα δικαιώματα των άλλων και οι βασικοί κανόνες συμπεριφοράς δεν παραβιάζονται*⁴⁰. Μία ακόμη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η εναντιωματική προκλητική συμπεριφορά εμφανίζεται μόνο στο πλαίσιο της οικογένειας και του στενού περιβάλλοντος του ατόμου ενώ οι διαταραχές διαγωγής εκτείνονται και στο γενικότερο κοινωνικό περιβάλλον. Τέλος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η εμφάνιση εναντιωματικής προκλητικής διαταραχής συμβαίνει πριν από τα οκτώ έτη ενώ οι διαταραχές διαγωγής εμφανίζονται σε μεγαλύτερες ηλικίες⁴¹.

Η απόρριψη από τους συνομηλίκους συνδέεται με την εμφάνιση εσωτερικευμένων διαταραχών και συναισθηματικών προβλημάτων, αλλά και με την ψυχολογική αστάθεια, την έλλειψη προσοχής, καθώς και την εμφάνιση καταθλιπτικών συμπτωμάτων⁴². Η απόρριψη από τους συμμαθητές τους οδηγεί και στην εκδήλωση εξωτερικευμένων αρνητικών συμπεριφορών. Συγκεκριμένα μπορεί να οδηγήσει σε χαμηλή σχολική επίδοση, σε μαθησιακές δυσκολίες, σε περισσότερες απουσίες από το σχολείο, ακόμη και σε εγκατάλειψη του σχολείου,

38 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ. (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 170.

39 Herbert M., (1998), *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, Τόμος Ι, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 112-114.

40 Δόικου-Αυλίδου, Μ. (2007), *Προβλήματα συμπεριφοράς του παιδιού και του εφήβου*, στο Ξωχέλλης, Π. Δ. (επιμ.) *Λεξικό της Παιδαγωγικής*, σσ. 593-595. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σελ. 593.

41 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ. (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 132-133.

42 Hoglund, W. L. G., Lalonde, C. E., & Leadbeater, B. J. (2008), Social-cognitive competence, peer rejection and neglect, and behavioral and emotional problems in middle childhood. *Social Development*, 17 (3), 528-553.

σε αντικοινωνική συμπεριφορά, επιθετικότητα καθώς και σε παραβατικότητα⁴³.

6. Δυσλεξία και προβλήματα συμπεριφοράς

Πολλά βιβλιογραφικά και ερευνητικά δεδομένα καταδεικνύουν πως η δυσλεξία συνυπάρχει με διάφορες μορφές προβλημάτων συμπεριφοράς, κυρίως με τη ΔΕΠΥ, τις διαταραχές διαγωγής και την κατάθλιψη. Σύμφωνα με τις Πολυχρόνη, Χατζηχρήστου και Μπίμπου⁴⁴, τα παιδιά με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες μπορεί να εμφανίζουν ταυτόχρονα και άλλες δυσκολίες όπως έλλειψη συγκέντρωσης και διάσπαση προσοχής, εκρήξεις θυμού, αδιαφορία για τη σχολική επίδοση και χαμηλή αυτοεκτίμηση.

Στην έρευνα της Βλάχου και των συνεργατών της⁴⁵, μελετήθηκαν οι απόψεις των ειδικών παιδαγωγών όσον αφορά τα τμήματα ένταξης και τη λειτουργία τους. Ένας από τους στόχους της έρευνας ήταν να διερευνηθούν τα χαρακτηριστικά των παιδιών που παραπέμπονται στα τμήματα ένταξης. Σύμφωνα με τα ερευνητικά πορίσματα, τα παιδιά που φοιτούν στα τμήματα ένταξης παρουσιάζουν κατά κύριο λόγο μαθησιακές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς. Οι δυο παραπάνω καταστάσεις, σύμφωνα με τους ειδικούς παιδαγωγούς, πολλές φορές συνυπάρχουν⁴⁶.

Στη σχετική βιβλιογραφία, διατυπώνεται συχνά η άποψη πως οι διαταραχές διαγωγής συσχετίζονται συχνά με τις ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και μάλιστα σε υψηλά ποσοστά. Ωστόσο, οι απόψεις για το συγκεκριμένο ζήτημα δε συγκλίνουν πάντοτε. Κάποιοι ερευνητές θεωρούν πως οι διαταραχές διαγωγής αποτελούν εμπόδιο για τη μάθηση, άλλοι υποστηρίζουν πως οι μαθησιακές δυσκολίες και η δυσλεξία πιο συγκεκριμένα προκαλούν τις διαταραχές διαγωγής και άλλες συναισθηματικές διαταραχές ενώ κάποιοι άλλοι κλίνουν προς την άποψη πως μία τρίτη αιτία, ίσως η ΔΕΠΥ, αποτελεί τον αιτιολογικό παράγοντα τόσο των μαθησιακών δυσκολιών όσο και των διαταραχών διαγωγής. Σχετικά με τη δεύτερη άποψη, οι επιστήμονες θεωρούν πως η μεγάλης διάρκειας σχολική αποτυχία, εξαιτίας των μαθησιακών δυσκολιών, έχει ως αποτέλεσμα και την ύπαρξη διαταραχών διαγωγής⁴⁷.

43 Zimmer M., Gembeck, E., Skinner (2010), Review: The development of coping across childhood and adolescence: An integrative review and critique of research. *International Journal of Behavioral Development*, vol. 35, σελ. 1-17. December 2010.

44 Πολυχρόνη, Φ., Χατζηχρήστου, Χ. & Μπίμπου, Α. (2006), *Ειδικές μαθησιακές δυσκολίες- Δυσλεξία. Ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 45-46.

45 Βλάχου, Α., Διδασκάλου, Ε. & Μπέλιου, Β. (2004), Η αναγκαιότητα δομών στήριξης και συνεργασίας για τη βελτίωση της λειτουργίας των τμημάτων ένταξης: οι απόψεις των ειδικών παιδαγωγών, στο Ζαφειροπούλου, Μ. & Κλεφτάρας, Γ. (επιμ), *Εφαρμοσμένη κλινική ψυχολογία του παιδιού*, σσ. 65- 106. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

46 Χρηστάκης, Κ. (2006). Τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς. In Η Εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες. Εισαγωγή στην Ειδική Αγωγή (pp. 16-72). Αθήνα: Διάδραση.

47 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*,

Σε έρευνα των Tomblin, Zhang, Buckwalter και Catts⁴⁸, διερευνήθηκε η συσχέτιση των μαθησιακών δυσκολιών και των προβλημάτων συμπεριφοράς σε δείγμα 581 παιδιών και εφήβων. Οι ερευνητές διαπίστωσαν πως υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των μαθησιακών δυσκολιών και των προβλημάτων συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές εξέτασαν κατά πόσο τα προβλήματα συμπεριφοράς, εξωτερικευμένα και εσωτερικευμένα, συνυπάρχουν με δυσκολίες στην ανάγνωση, στην αναγνώριση λέξεων και στην κατανόηση κειμένου. Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας, οι παραπάνω μαθησιακές δυσκολίες συνυπάρχουν κυρίως με διάσπαση προσοχής και υπερκινητικότητα.

Είναι δύσκολο να καταλήξει κάποιος για το αν η δυσλεξία είναι η αιτία της εμφάνισης προβλημάτων συμπεριφοράς ή το αποτέλεσμα τους. Οι διαταραχές της συμπεριφοράς όπως και του συναισθήματος, συνυπάρχουν σχεδόν πάντοτε με τις μαθησιακές δυσκολίες, ιδιαίτερα με τη δυσλεξία⁴⁹.

7. Αντιμετώπιση προβλημάτων συμπεριφοράς

Πίσω από τα προβλήματα συμπεριφοράς κρύβεται η ανάγκη για αποδοχή και αγάπη των μαθητών που παρεκκλίνουν. Πολλοί αντιστέκονται από δική τους αμηχανία και άγχος, ο εκπαιδευτικός, ως συντονιστής της ομάδας οφείλει να είναι ανοικτός σε μεγάλο βαθμό διάφανος και οικείος. Τα παρεμβατικά προγράμματα που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς βασίζονται κυρίως στη συμβουλευτική και σε μεθόδους που στοχεύουν στην ενίσχυση της αυτοεικόνας και της αυτοεκτίμησης του παιδιού ή του εφήβου⁵⁰. Η παροχή κινήτρων, η ενθάρρυνση για πρωτοβουλία και η επίτευξη καλής επικοινωνίας συντελούν στην αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων. Είναι γεγονός πως, όταν η παρέμβαση περιλαμβάνει όλους τους άμεσα εμπλεκόμενους, όπως το παιδί, τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς τα αποτελέσματα είναι πιο άμεσα εμφανή και διαρκούν πολύ περισσότερο. Έτσι, λοιπόν, ένα παρεμβατικό πρόγραμμα καλό είναι να απευθύνεται και στους γονείς των παιδιών αλλά και στους εκπαιδευτικούς, αφού και εκείνοι με τους κατάλληλους χειρισμούς μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά αλλά και να βοηθηθούν και οι ίδιοι δεδομένου ότι πολλές φορές νιώθουν ότι δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες.

Η φαρμακευτική αγωγή, ως θεραπεία αντιμετώπισης των προβλημάτων

Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός σελ. 145-147.

48 Tomblin, J. B., Zhang, X., Buckwalter, P. & Catts, H. (2000), The association of reading disability, behavioral disorders, and language impairment among second-grade children, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(4).

49 Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 106.

50 βλ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων -Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2009). *Συναισθηματική Οργάνωση- Δραστηριότητες μαθησιακής ετοιμότητας: βιβλιοτετράδιο μαθητή* (Γ εκδ.). (Μ. Δροσινού, Επιμ.) Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. Ανάκτηση 1 15, 2019, από http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=200&ep=18

συμπεριφοράς εφαρμόζεται σε λίγες περιπτώσεις. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση του άγχους και της φοβίας, για παράδειγμα με τη χρήση αντικαταθλιπτικών, αλλά αυτό πρέπει να γίνεται με μέτρο και πάντα σε συνδυασμό με την εφαρμογή άλλων τεχνικών⁵¹. Στην περίπτωση της ΔΕΠΥ, χορηγούνται ειδικά φαρμακευτικά σκευάσματα, με σκοπό τη μείωση εμφάνισης της υπερκινητικότητας, της απροσεξίας και της παρορμητικότητας. Σύμφωνα με τα σχετικά δεδομένα, η φαρμακοθεραπεία έχει θετικά αποτελέσματα αλλά η χρήση των φαρμάκων πρέπει να γίνεται με σύνεση και σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους αντιμετώπισης, επειδή όπως αναφέρεται η διάρκεια επίδρασης των φαρμάκων είναι περιορισμένη.

Οι πιο διαδεδομένες ψυχολογικές μέθοδοι αντιμετώπισης βασίζονται στη θεωρία της συμπεριφοράς. *Η συμπεριφορική θεραπεία και η γνωσιακή-συμπεριφορική θεραπεία συνήθως εστιάζονται στην τρέχουσα κατάσταση και όχι στο παρελθόν. Επικεντρώνονται περισσότερο στις αντιλήψεις του ατόμου για τη ζωή του και λιγότερο στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Οι θεραπείες αυτές στοχεύουν στο να διευκολύνουν το άτομο στην απόκτηση μεγαλύτερου ελέγχου στη ζωή του.*⁵²

Στο πλαίσιο της συμπεριφοριστικής προσέγγισης εφαρμόζονται πολύ συχνά οι τεχνικές της σταδιακής έκθεσης και της συστηματικής απευαισθητοποίησης σε άτομα που εμφανίζουν άγχος και φοβία. Τα άτομα αυτά εκτίθενται σταδιακά στο αντικείμενο ή στην κατάσταση που προκαλεί το άγχος ή τη φοβία. Στη συνέχεια μέσω της συνεχούς εξάσκησης τα άτομα αντιμετωπίζουν τις φοβίες τους και μαθαίνουν να μην τις αποφεύγουν⁵³. Στην περίπτωση της αντιμετώπισης του άγχους και της φοβίας, μέσω της γνωσιακής-συμπεριφορικής θεραπείας το παιδί καλείται να κατανοήσει τους μηχανισμούς της σκέψης του που οδηγούν στην εκδήλωση φοβιών και άγχους, τους οποίους, με την εφαρμογή της θεραπείας, προσπαθεί να μετατρέψει έτσι ώστε να εξαλειφθούν τα συμπτώματα της φοβίας και του άγχους⁵⁴. Η γνωσιακή-συμπεριφορική θεραπεία μπορεί να λειτουργήσει ευνοϊκά και σε περιπτώσεις παιδιών ή εφήβων που εμφανίζουν καταθλιπτικά συμπτώματα. Το άτομο, μέσω της θεραπείας προσπαθεί να επεξεργαστεί τις σκέψεις του, να κατανοήσει τις ικανότητες και τις προσπάθειές του και τέλος, να καταφέρει να ενισχύσει τον ίδιο του τον εαυτό⁵⁵.

51 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 189-191.

52 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 189.

53 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 189-190.

54 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 190-191.

55 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 217.

Η εκπαίδευση γονέων, μπορεί να θεωρηθεί μία εξίσου αποτελεσματική παρέμβαση, κυρίως σε οικογένειες που αντιμετωπίζουν ελαφριές μορφές προβλημάτων συμπεριφοράς. Οι τεχνικές που μπορεί να διδαχθούν οι γονείς είναι οι ακόλουθες: παροχή θετικής ή αρνητικής ενίσχυσης, τεχνικές διαχείρισης προβλημάτων, τεχνικές διαχείρισης άγχους και στρες, τεχνικές θετικού και αρνητικού ελέγχου της συμπεριφοράς. Οι παραπάνω μέθοδοι μπορούν να συντελέσουν στη θετική διαπαιδαγώγηση των παιδιών και να έχουν μόνιμα αποτελέσματα σ' αυτά⁵⁶. Η εκπαίδευση γονέων συνιστάται σε γονείς με παιδιά που εμφανίζουν διαταραχές διασπαστικής συμπεριφοράς (εναντιωματική προκλητική διαταραχή και οι διαταραχές διαγωγής) και ΔΕΠΥ.

Όσον αφορά την αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς μέσα στο χώρο του σχολείου, οι ακόλουθες μορφές παρέμβασης θεωρούνται οι πιο αποτελεσματικές. Η εκπαίδευση για την εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων, που έχει ως στόχο την «τροποποίηση των λανθασμένων αντιλήψεων του παιδιού ως προς τη συμπεριφορά των άλλων και την εκμάθηση λειτουργικών τρόπων αντίδρασης σε αυτήν⁵⁷, αποτελεί μία από τις πιο συχνές τεχνικές παρέμβασης στο χώρο του σχολείου. Η εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων μπορεί να εφαρμοστεί από τους εκπαιδευτικούς σε παιδιά και εφήβους με κατάθλιψη και διαταραχές διασπαστικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, ιδιαίτερα χρήσιμη θεωρείται η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στα παιδιά και η εκπαίδευσή τους ως προς την ικανότητα κατανόησης του τρόπου σκέψης του άλλου. Πολύ σημαντική θεωρείται και η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης των ίδιων των εκπαιδευτικών, με σκοπό να έρθει ο δάσκαλος πιο κοντά στα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς και να μπορέσει να τα βοηθήσει.

Η συμβουλευτική θεωρείται μία ακόμη αποτελεσματική μέθοδος παρέμβασης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς σε παιδιά και εφήβους. Ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση της συμβουλευτικής τα παιδιά αποκτούν καλύτερη εικόνα του εαυτού τους, αναγνωρίζουν και αποδέχονται τις αδυναμίες τους χωρίς, ωστόσο, αυτό να συνεπάγεται υποτίμηση του εαυτού τους. Η συμβουλευτική ενδείκνυται σε περιπτώσεις παιδιών με δυσλεξία που παρουσιάζουν καταθλιπτικά συμπτώματα και δειλία.

Η τροποποίηση της συμπεριφοράς του εκπαιδευτικού προς το μαθητή και η βελτίωση της ποιότητας στη μεταξύ τους επικοινωνία είναι απαραίτητες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς στο σχολείο. Στο πλαίσιο αυτό επιδιώκεται η χρήση του επαίνου από τον εκπαιδευτικό, η δημιουργία ενός θετικού κλίματος μέσα στην τάξη, η ενίσχυση της θετικής συμπεριφοράς, η αγνόηση της αρνητικής συμπεριφοράς, η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης του παιδιού καθώς και

56 Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Καραδήμας, Ε. Χ. (2004). *Αποκλίσεις στην εσωτερικευμένη συμπεριφορά*, σελ. 241-243.

57 Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ., (2004), *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός, σελ. 156.

ο καθορισμός συγκεκριμένων και σαφών οδηγιών και κανόνων και η αποφυγή της ετικετοποίησης του παιδιού.

8. Αντί επιλόγου

Οι εκπαιδευτικοί που ενδιαφέρονται να προετοιμάσουν τους μαθητές τους για τη ζωή στον 21^ο αιώνα, πρέπει να τους εκπαιδεύσουν ώστε να μπορούν να είναι πολίτες του κόσμου. Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί μέσα σε μία τάξη όπου η ετερότητα θεωρείται πηγή πλούτου, απ'ότι σε μία τάξη όπου αυτή είτε καταπιέζεται είτε αγνοείται. Ας στραφούμε κι ας συμβάλλουμε όσο κι αν φαίνεται ουτοπικό, σ' ένα σχολείο πολυσυλλεκτικό το οποίο θα είναι προσανατολισμένο προς το άτομο και το σεβασμό στη διαφορετικότητα. Αντιγράφω ένα απόσπασμα από ένα μαθητή μου με μαθησιακές δυσκολίες της Γ' Γυμνασίου, ένα αποχαιρετιστήριο γράμμα, που του ζητήθηκε για τη συνεργασία που είχαμε κατά τη διάρκεια 2 σχολικών χρόνων: *θυμηθείτε καμιά φορά που ήσασταν και σεις κάποτε μαθητής, προσέχατε πάντα και δεν ξεχνούσατε ποτέ; Μην προσδοκάτε από μένα πολύ συχνά ένα λόγο ευχαριστίας. Είμαι ενγνώμων, αλλά δυσκολεύομαι πολύ να εκφράσω την ενγνωμοσύνη μου με λόγια. Κι έτσι σας ευχαριστώ πολύ.*

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βλάχου, Α., Διδασκάλου, Ε. & Μπέλιου, Β. (2004). Η αναγκαιότητα δομών στήριξης και συνεργασίας για τη βελτίωση της λειτουργίας των τμημάτων ένταξης: οι απόψεις των ειδικών παιδαγωγών, στο Ζαφειροπούλου, Μ. & Κλεφτάρας, Γ. (επιμ), *Εφαρμοσμένη κλινική ψυχολογία του παιδιού*, σσ. 65- 106. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γεώργας Δ. (1990), *Κοινωνική Ψυχολογία*, τ. Β', Αθήνα.
- Γαλανάκη Ε. (20024), *Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών και των εφήβων: Ορισμός, ιδιαιτερότητες, διάκριση από την ομαλή συμπεριφορά*, στο Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), *Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Cole M., (2001), *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση νηπιακή ηλικία*, τ.Β'.
- Δόικου-Αυλίδου, Μ. (2007). *Προβλήματα συμπεριφοράς του παιδιού και του εφήβου*, στο Ξωχέλλης, Π. Δ. (επιμ.) *Λεξικό της Παιδαγωγικής*, σσ. 593-595. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Herbert M., (1998), *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, Τόμος Ι, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ. (2004). *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων*.

- Αναπτυξιακή προσέγγιση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός.
- Λεονταρή Αγγελική, (1998), *Αυτοαντίληψη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Καραδήμας, Ε. Χ. (2004). *Αποκλίσεις στην εσωτερικευμένη συμπεριφορά*, στο Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), *Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κανδαράκης, Α. (2004), *Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Μυλωνάς Φ., Κ. & Μπεζεβέγκης, Η. (2011). *Διερεύνηση εξελικτικών χαρακτηριστικών σχολικής και ψυχοκοινωνικής προσαρμογής παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας με βάση το σταθμισμένο Τεστ Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής*, *Ψυχολογία*, 18 (4).
- Νικολόπουλος Τ., (2007), *Μαθησιακές δυσκολίες και εκπαιδευτική πράξη στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, στο Μακρή-Μπότσαρη Ε. (επιμ.), *Θέματα εισαγωγικής επιμόρφωσης για νεοδιόριστους εκπαιδευτικούς*, Αθήνα.
- Πολυχρόνη, Φ., Χατζηχρήστου, Χ. & Μπίμπου, Α. (2006). *Ειδικές μαθησιακές δυσκολίες- Δυσλεξία. Ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πυργιωτάκης Ι., (2011), *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, Πεδίο, Αθήνα.
- Goleman Daniel, (2011), *Η συναισθηματική νοημοσύνη*, Πεδίο, Αθήνα.
- Τσοβίλη, Θ. Δ. (2003). *Δυσλεξία και άγχος: Μία σχέση ζωής; Το άγχος των δυσλεξικών εφήβων και ο ρόλος της μητέρας και του φιλολόγου καθηγητή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων -Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2009). *Συναισθηματική Οργάνωση- Δραστηριότητες μαθησιακής ετοιμότητας: βιβλιοτετράδιο μαθητή* (Γ εκδ.). (Μ. Δροσινού, Επιμ.) Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. Ανάκτηση 1 15, 2019, από http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=200&ep=18.
- Χρηστάκης, Κ. (2006). Τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς. In Η Εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες. Εισαγωγή στην Ειδική Αγωγή ((pp. 16-72). Αθήνα: Διάδραση.

Ξενόγλωσση

- Clelland Mc., Morrison F., Holmes D.L., (2000), *childrens at risk for early academic problems: the role of learning – related social skills*, in *Early Childhood Research Quarterly*, 15, 307-329.
- Hoglund, W. L. G., Lalonde, C. E., & Leadbeater, B. J. (2008). *Social-cognitive competence, peer rejection and neglect, behavioral and emotional problems in middle childhood. Social Development*, 17(3), 528-553.

- Lazarus R., Craig S.(1990), Emotion and adaptation, in Perrvin L.A., (Ed.), Handbook of Personality: Theory and Research, Guilford, N.York.
- Merrell, K.W. (2003), *Behavioral, Social, and Emotional Assessment of Children and Adolescents*. Routledge.
- Lund J., Merrel K.W., (2001), Social and antisocial behavior of children with learning and behavioral disorders: construct validity of the home and community social behavior scales, in Journal of psychoeducational assessment 19 (2), σελ. 112-122.
- Meyers J., & Meyers B. (2003). Bi - directional influences between positive psychology and primary prevention. *School Psychology Quarterly*, 18 (2), 222-229.
- Panacek, L. J., & Dunlap, G. (2003). The social lives of children with emotional and behavioral disorders in self - contained classrooms: A descriptive analysis. *Exceptional Children*, 69 (3), 333-348.
- Pervin, L. A., & John, O. P. (Eds.). (1999). Handbook of personality: Theory and research (2nd ed.). New York, NY, US: Guilford Press.
- Prior, M. (1996), Understanding specific learning difficulties, UK: Psychology Press.
- Pumfrey, P. D. & Reason, R. (1998). Specific learning difficulties (dyslexia): Challenges and responses. London and New York: Routledge.
- Rogers C., (2004), On becoming a person, Constable & Robinson.
- Tonnessen, F. E. (1997). How can we best define dyslexia? , *Dyslexia*, 3, 78-92.
- Tomblin, J. B., Zhang, X., Buckwalter, P. & Catts, H. (2000). The association of reading disability, behavioral disorders, and language impairment among second-grade children, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(4).
- Zimmer M., Gembeck, E., Skinner (2010). Review: The development of coping across childhood and adolescence: An integrative review and critique of research. *International Journal of Behavioral Development*, vol. 35, 1: pp. 1-17. December 2010.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Νικολόπουλος Τρύφων** τελείωσε τη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με ειδίκευση στη Φιλοσοφία. Παρακολούθησε μαθήματα Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Pierre Mendès France Grenoble II και ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο τμήμα Ψυχολογίας και Επιστημών της Αγωγής, στο Πανεπιστήμιο Aix – Marseille I, με υποτροφία του Γαλλικού κράτους. Εκλέχτηκε λέκτορας της Νέας Ελληνικής γλώσσας και Ιστορίας στο παραπάνω Πανεπιστήμιο, όπου και δίδαξε για 2 χρόνια. Εργάζεται ως ειδικός παιδαγωγός – φιλόλογος στο ΚΕΔΔΥ Αχαΐας. Έχει συμμετάσχει ως εισηγητής σε διεθνή και πανελλήνια συνέδρια. Μιλά άριστα την αγγλική και γαλλική γλώσσα.

Κρέκης Δημήτριος

**Οι ονομασίες και οι μετονομασίες
των τοπωνυμίων της Ηπείρου
από το 1895 ως σήμερα**

Περίληψη

Στην εργασία αυτή αρχικά γίνεται μια προσπάθεια να μελετηθεί το ιστορικό των μετονομασιών των τοπωνυμίων στην Ελλάδα. Έπειτα γίνεται ενασχόληση με τη γλωσσική-ετυμολογική ερμηνεία μερικών τοπωνυμίων ως δείγματα. Ο κυριότερος όγκος της εργασίας μελετάει τα παλιά ονόματα των οικισμών της Ηπείρου και τις μετονομασίες τους όπως αυτές έλαβαν χώρα από την απελευθέρωση του 1913 και μετά. Καταγράφονται τα παλαιότερα ονόματα, οι νέες ονομασίες που δόθηκαν στους οικισμούς και πότε αυτές έλαβαν χώρα σύμφωνα με διατάγματα του Ελληνικού κράτους. Ταυτόχρονα έγινε προσπάθεια εντοπισμού και των ετών στα οποία παρουσιάζονται τα μεγαλύτερα ποσοστά μετονομασιών. Τέλος γίνεται μια σύνοψη των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Λέξεις-κλειδιά: Τοπωνύμια, μετονομασίες, οικισμοί, Ήπειρος, ετυμολογία.

Abstract

In this work, an attempt is made to study the history of the toponymization of

toponyms in Greece. Then there is a linguistic and etymological interpretation of some toponyms as samples. The bulk of the work studies the old names of the settlements of Epirus and their denominations as they took place since the liberation of 1913. Older names, new names given to the settlements and when they took place according to Greek state decrees are recorded. At the same time, efforts have been made to identify the years with the highest denominations. Finally, a summary of the results of the survey is made.

Keywords: Toponyms, denominations, settlements, Epirus, etymology.

1. Εισαγωγή

Οι ονομασίες των χωρών, των εθνών, των πόλεων, των χωριών και των γεωγραφικών περιοχών, μέσα από την ιστορική τους εξέλιξη διαφοροποιούνται, αλλάζουν εντελώς και σπάνια μένουν ακριβώς οι ίδιες. Επίσης λαοί με διαφορετικές γλώσσες και διαφορετικό ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο συχνά ονοματίζουν με διαφορετικό τρόπο τα διάφορα τοπωνύμια και περιοχές. Το φαινόμενο αυτό υπάρχει ακόμα και σε ονομασίες ολόκληρων χωρών. Για παράδειγμα η χώρα μας και ο λαός μας αποκαλείται από τους περισσότερους ξένους Greece-Greek δηλαδή Γραικοί, ενώ εμείς λεγόμαστε Έλληνες και οι Τούρκοι μας αποκαλούν Yunanistan-Yunan, δηλαδή Ίωνες. Παρόμοια την Γερμανία πολλοί την αποκαλούν ως Germany, οι Γάλλοι ονομάζουν τον λαό της Γερμανίας Αλαμανούς, αλλά οι ίδιοι οι Γερμανοί αποκαλούνται Deutz, δηλαδή απόγονοι των Τευτόνων ιπποτών. Παρόμοια η χώρα της Γαλλίας από άλλους αποκαλείται France, ως χώρα των Φράγκων δηλαδή και από άλλους Γαλλία, δηλαδή ως χώρα που κατάγεται από Γαλάτες. Στη συγκεκριμένη εργασία γίνεται προσπάθεια να μελετηθούν τα τοπωνύμια της Ηπείρου ξεκινώντας από το πώς αυτά αναφέρονταν επίσημα επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1895, και αναζητούνται τυχόν αλλαγές ή διαφοροποιήσεις που έχουν γίνει μέχρι σήμερα το 2019. Επιπλέον στόχοι είναι να ερευνηθεί σε τι ποσοστό και πότε έλαβαν χώρα οι αλλαγές αυτές, αλλά και να δοθεί μια ερμηνεία για το γιατί συντελέστηκαν. Στην ανεπίσημη γλώσσα του λαού πολλές φορές χρησιμοποιούνται και οι παλιές και οι σημερινές ονομασίες, σε όσες από αυτές έχουν αλλάξει, κάτι που οδηγεί σε μια άτυπη διπλοτυπία. Ως μέθοδος στην εργασία αυτή χρησιμοποιείται η αρχειακή και η βιβλιογραφική έρευνα. Στην παρούσα έρευνα τα παλιά τοπωνύμια καταγράφονται για να τα ενθυμούνται οι πολύ παλιοί και να τα γνωρίσουν οι νεότεροι ως πηγές του ιστορικού και του γλωσσικού πλούτου του τόπου μας.

2. Το ιστορικό των μετονομασιών των τοπωνυμίων

Στα τοπωνύμια μιας περιοχής, υπάρχει μια χρονική διαστρωμάτωση, άλλα δηλαδή

τοπωνύμια είναι νέα, καθώς ορισμένα από αυτά έχουν λάβει το όνομά τους σχετικά πρόσφατα από ανθρώπους που ακόμα είναι ζωντανοί και άλλα είναι παλιά γιατί έχουν δοθεί από γενιές που έζησαν πριν από δεκάδες ή και εκατοντάδες χρόνια¹. Η σημασία ενός τοπωνυμίου, αν αυτό σήμαινε κάτι συγκεκριμένο την εποχή της ονοματοδοσίας του, ήταν απολύτως κατανοητή, όταν το τοπωνύμιο έπαιρνε το όνομα από την ομιλούμενη γλώσσα των κατοίκων της περιοχής που βρισκόταν. Εάν η λέξη-όνομα δεν είναι ιδιοματική ή διαλεκτική ή και ξένη, αλλά ανήκει στην ευρύτερη γλωσσική οικογένεια, τότε είναι κατανοητή και από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της χώρας. Με το πέρασμα του χρόνου, το τοπωνύμιο αυτό μεταφέρεται από γενιά σε γενιά και όσο το όνομα του τοπωνυμίου αποτελείται από λέξεις του καθημερινού λεξιλογίου, της ζωντανής γλώσσας, οι υπάρχουσες γενιές κατανοούν και τη σημασία του, αν αυτό έχει κάποια. Από ένα σημείο και μετά όμως, το τοπωνύμιο μπορεί να χρησιμοποιείται, δίχως αυτοί που το αναφέρουν να καταλαβαίνουν πια τι εννοεί και γίνεται έτσι ένα περίεργο όνομα, μια άγνωστη λέξη, που όμως οι άνθρωποι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν, συχνά με φωνητική αλλοίωση, για να δηλώσουν τον ίδιο τόπο που δήλωναν και οι πρόγονοί τους². Συμβαίνει επίσης συχνά, η σημασία ενός παλαιού τοπωνυμίου, να γίνεται αντιληπτή από τους ντόπιους ή τους κοντινούς κατοίκους, καθώς είναι όνομα-λέξη ενός διαλεκτικού λεξιλογίου, αλλά να είναι άγνωστη στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της χώρας, που χρησιμοποιεί την επίσημη κοινή γλώσσα³. Η αναζήτηση των τοπωνυμίων ως μέρος της τοπικής ιστορίας αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την εμπέδωση της γενικής ιστορίας και η τοπική ιστορία ορίζει μια πορεία που περνάει από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, από τα σημερινά στα περασμένα, από τα κοντινά στα μακρινά και από τα αισθητά στα νοητά⁴. Στον Ελλαδικό χώρο παρουσιάζεται μια οργανωμένη εθνική προσπάθεια για την αλλαγή των τοπωνυμίων, τον εκσυγχρονισμό ή και τον εξελληνισμό τους. Η προσπάθεια αυτή αφορούσε πάρα πολλά τοπωνύμια που ετυμολογικά μπορεί να ήταν σλάβικα, όπου στη χώρα μας υπήρχαν πάρα πολλά, αλλά ακόμη υπήρχαν και πολλά τούρκικα, αρβανίτικα, βλάχικα, βενετσιάνικα-λατινικά ή και άλλα νεότερα ελληνικά ή και αρχαιότερα ελληνικά που παρέμειναν ζωντανά δείχνοντας την ιστορική βάση ενός αρχαιοελληνικού υποστρώματος. Για παράδειγμα στη διδακτορική διατριβή του Οικονόμου⁵, για τις πηγές του τοπωνυμικού της περιοχής του Ζαγορίου, ερευνήθηκαν και βρέθηκαν ότι επί συνόλου 3.504 μικροτοπωνυμίων (δηλαδή ονόματα πηγών, ρεματιών, χωραφιών, λιβαδιών, κλπ.) που ανήκουν σε 42 χωριά,

1 Λιθοξόου, Δ. (2005). "Μετονομασίες των χωριών της Ελλάδας" Στο: <http://www.lithoksou.net> (προσπελάστηκε στις 10/2/2019).

2 Λιθοξόου, Δ. (2005). "Μετονομασίες των χωριών της Ελλάδας" Στο: <http://www.lithoksou.net> (προσπελάστηκε στις 10/2/2019).

3 Λιθοξόου, Δ. (1991). *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα /Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Αθήνα. σ.σ. 50-65.

4 Ανδρέου, Α. (1998). *Ζητήματα διοίκησης της εκπαίδευσης*. Αθήνα. Βιβλιογόνια. σ.σ. 74-85.

5 Οικονόμου, Κ. (1991). *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα. σ.σ. 754.

βρέθηκαν αμιγώς ελληνικής καταγωγής περίπου τα μισά μικροτοπωνύμια (1800 ή 51,4 %), ενώ από τα υπόλοιπα, τα 505 ή 14,4 % ήταν βλάχικα-αρομόνικα, τα 444 ή 12,7 % σλαβικής προέλευσης, τα 235 ή 6,7 % αλβανικής προέλευσης και τα 190 ή 5,4 % τούρκικα. Από τη συγκέντρωση παρόμοιων δεδομένων για την ξενική προέλευση πολλών τοπωνυμίων στον ελλαδικό χώρο, ο Φαλμεράγιερ⁶ έβγαλε το (λανθασμένο) συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν πλέον Έλληνες. Τα ονόματα αυτά όμως δόθηκαν επί Τουρκοκρατίας και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες και τα συμφέροντα της Οθωμανικής διοίκησης, αδιαφορώντας για την καταγωγή των κατοίκων της ονοματιζόμενης περιοχής, για αυτό και μέλημα του νέου ελληνικού κράτους ήταν οι μετονομασίες των τοπωνυμίων σε όσες περιοχές απελευθερώνονταν. Η διοίκηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, εκδήλωσε από την αρχή της συγκρότησής της, μια στροφή προς την αρχαιότητα καθώς ακόμη και στους πρώτους νόμους για τη διοικητική διαίρεση της χώρας, άρχισε να δανείζεται ονόματα από την ελληνική αρχαιότητα για να ονομάσει τις περιφέρειες, τους νομούς, τις επαρχίες, τους δήμους και τους οικισμούς, τροποποιώντας τις παλιές ονομασίες που είχαν μείνει από την Τουρκοκρατία, ακόμη και αν ήταν ελληνικές⁷. Ήδη από το πρώτο διάταγμα της 3ης Απριλίου 1833 «Περί της διαίρεσεως του βασιλείου και της διοικήσεώς του», αλλάζουν κάποια τοπωνύμια και το όνομα Μοριάς αντικαταστάθηκε από την Πελοπόννησο, η Ρούμελη από τη Στερεά, ενώ αντί για Καρλέλι, Ζυγό, Βλοχό, Βενέτικο, Βλαχοχώρια, Δερβενοχώρια, Κράβαρα, Απόκουρο, Λεπάντο, Βοδονίτσα, Νεγκρεπόντε, βρίσκουμε στη Ρούμελη τα νέα ονόματα, Αιτωλία, Ακαρνανία, Φωκίδα, Λοκρίδα, Βοιωτία, Αττική και Εύβοια⁸. Στο Μοριά, μετονομάζονται επιπλέον τα τοπωνύμια από τις περιοχές Ιμπλάκικα, Κάτω Ναχαγιέ, Νεζερά, Χάσια, Λιβάρτζι, Κατσάνες, Κοντοβούνια, Λιοδώρα, Πέρα Μεριά, Σαμπάζικα, Λάκκοι, Κάμποι, Κουνουποχώρια, Ολυμποχώρια, Βρουστοχώρια, Οπισινά Χωριά, Βαρδουνοχώρια, Τρίγωνα, Κολοκύθια, Λάγια, Μαλέβρι, Φωκάς, Ζυγός και στη θέση τους εμφανίζονται τα ονόματα Αχαΐα, Μεσσηνία, Αρκαδία, Λακωνία, Τριφυλία, Μεγαλόπολη, Μαντινεία, Γορτυνία, Κυνουρία, και Λακεδαίμονα⁹. Με αλλαγμένα ονόματα εμφανίζονται και νησιά όπως η Κούλουρη (Σαλαμίνα), Θερμιά (Κύθνος), Τζια (Κέα), Αρζαντιέρα (Κίμωλος), Πολύκαντρος (Φολέγανδρος), Σαντορίνη (Θήρα), Ναφιό (Ανάφη), Αξιά (Νάξος). Έχουμε επιπλέον και τις πολλές μετονομασίες οικισμών: Σπέτσες (Τιπάρηνος), Βοστίτσα (Αίγιον), Καλάβρυτα (Κίναιθα), Πύργος (Πύλος Τριφυλιακή), Φανάρι (Παρρασία), Αρκαδία (Κυπαρισσία), Νεόκαστρο (Πύλος), Καλαμάτα (Καλάμαι), Τριπολιτσά (Τρίπολις), Καρύταινα (Γόρτυνα), Πραστός (Πρασιαί),

6 Φαλμεράγιερ, Ι. (1984). «Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων», Ι.Φ. Φαλμεράγιερ, Μετάφραση, Παρουσίαση Κωνσταντίνος Ρωμανός, Εκδόσεις Νεφέλη.

7 Χουλιάρκης, Μ. (1976). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 – 1971*, τόμος Γ', Αθήναι. σ.σ. 180-195.

8 Χουλιάρκης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 – 1971*, τόμος Α', Αθήναι. σ.σ. 170-185.

9 Σακελαρίου, Μ. (1978). *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατία*, Αθήνα. σ.σ. 99-113.

Μιστράς (Σπάρτη), Μονεμβασιά (Επίδαυρος Λιμηρά), Μαραθονήσι (Γύθειον), Βάτουλο (Οίτυλος), Δραγαμέστο (Αστακός), Καρβασαράς (Αμφιλοχία), Βραχώρι (Αγρίνιον), Καρπενήσι (Καλλιδρόμη), Ζητούνη (Λαμία), Ταλάντι (Αταλάντη) και Σάλωνα (Αμφισσα)¹⁰. Στους χάρτες αλλάζουν τα ονόματα των ποταμών: Αλαμάνα (Σπερχειός), Άρτα (Αραχθος), Ασπροπόταμος (Αχελώος), Βαλανάς (Ερασίνοσ), Βασιλοπόταμος (Ευρώτας), Βίστριτσα (Αλιάκμων), Βούλγαρης (Τιταρήσιος), Βουριένης (Ασωπός), Γαστούνης (Πηνειός), Ζελεχοβίτικος (Λάδων), Καστανάς (Αροάνιος), Λεστινίτσα (Ενιπέυς), Λυκόρμας (Εύηνοσ), Μαυρονέρι (Κράθις), Μέγδοβας (Ταυρωπός), Μπούζης (Νέδων), Πάνιτσα (Ιναχοσ), Πιρνάτσα (Πάμισοσ), Ρουφιάς (Αλφειός), Φίδαρης (Ευήνοσ)¹¹. Αλλάζουν επίσης τα ονόματα των βουνών: Βελούχι (Τυμφρηστόσ), Βοδιάς (Παναχαϊκό), Βουλκάνο (Ιθώμη), Ελατιάς (Κιθαιρών), Ζίρια (Κυλλήνη), Λιάκουρα (Παρνασσός), Μαλεβό (Πάρνων), Ντουρντουβάνα (Πεντέλεια), Οζιά (Πάρνηθα), Ολύτσικασ (Τόμαροσ), Παλαιοβούνα (Ελικών), Πενταδάκτυλοσ (Ταϋγετοσ), Σκίπεζα (Σκίαθις), Τετράζι (Λύκαιον), Χελμός (Αροάνια)¹².

Σποραδικά αλλάζουν κάποια τοπωνύμια μέχρι το 1909, χρονιά ορόσημο καθώς τότε γίνεται μια πολύ μεγάλη τομή και αποφασίζεται η οργανωμένη εθνική προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό, τον εξελληνισμό και την αλλαγή των ονομάτων των οικισμών, με το διάταγμα «περί συστάσεωσ επιτροπέιασ προς μελέτην των τοπωνυμίων τησ Ελλάδοσ και εξακριβωσιν του ιστορικού λόγου αυτών»¹³. Όπωσ αναφέρει ο Χουλιαράκησ¹⁴ στην εισηγητική έκθεση του υπουργού Εσωτερικών Ν. Λεβίδη, εξηγούνται οι λόγοι που επέβαλαν την απόφαση τησ αλλαγής- εξελληνισμού: «Τα βάρβαρα ονόματα και τα κακόφωνα ελληνικά λυπούσι μεν το γλωσσικόν αίσθημα, έχουσι δε και επιβλαβή μορφωτικήν επήρειαν εις τουσ κατοικούντασ, συστέλλοντά πωσ και ταπεινούντα το φρόνιμα αυτών, αλλά και «παρέχουσι ψευδή υπόνοιαν τησ εθνικήσ συστάσεωσ του πληθυσμού των χωρίων εκείνων, ων τα ξενικά ονόματα ηδύνατο να εκληφθώσιν ωσ μαρτυρούντα και ξενικήν καταγωγήν». Τα πρώτα διορισμένα μέλη τησ επιτροπέιασ είναι γνωστοί εθνικά έλληνεσ λόγοι. Πρόεδροσ αναλαμβάνει ο πατέρασ τησ λαογραφίασ στην Ελλάδα Νικόλαοσ Πολίτησ και μέλη άνδρεσ που ήταν καθηγητέσ πανεπιστημίου και ακαδημαϊκοί όπωσ οι ιστορικοί Σπυρίδων Λάμπροσ, Σωκράτησ Κουγέασ, Νικόλαοσ Βέησ, Κωνσταντίνοσ Άμαντοσ και Δημήτηρησ Καμπούρογλου, οι αρχαιολόγοι Παναγιώτησ Καββαδιάσ,

10 Σακελαρίου, Μ. (1978). *Η Πελοπόννησοσ κατά την δευτέραν Τουρκοκρατία*, Αθήνα. σ.σ. 99-113.

11 Βάλδκαμπφ, (1901). Αντωνίου Τούμα Φον Βάλδκαμπφ, *Ελλάσ, Μακεδονία και Νότιοσ Αλβανία ήτοι η μεσημβρινή ελληνική χερσόνησοσ περιγραφόμενη υπό στρατιωτικήν, γεωγραφικήν, στατιστικήν και πολεμικοϊστορικήν έποψιν*, μετάφραση Ευγενίου Ρίζου Ραγκαβή, Αθήνα. Σ.σ. 19-40, 70-94.

12 Βάλδκαμπφ, (1901). Αντωνίου Τούμα Φον Βάλδκαμπφ, *Ελλάσ, Μακεδονία και Νότιοσ Αλβανία ήτοι η μεσημβρινή ελληνική χερσόνησοσ περιγραφόμενη υπό στρατιωτικήν, γεωγραφικήν, στατιστικήν και πολεμικοϊστορικήν έποψιν*, μετάφραση Ευγενίου Ρίζου Ραγκαβή, Αθήνα. Σ.σ. 19-40, 70-94.

13 Χουλιαράκησ, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξι τησ Ελλάδοσ 1821 – 1971*, τόμοσ Α', Αθήνα. σ.σ. 186-210.

14 Χουλιαράκησ, Μ. (1975). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξι τησ Ελλάδοσ 1821 – 1971*, τόμοσ Β', Αθήνα. σ.σ. 200-215.

Γεώργιος Σωτηριάδης και Χρήστος Τσουντας και ο γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκης¹⁵. Στην αρχή η επιτροπή φαίνεται πως ασχολήθηκε με διερευνήσεις και συζητήσεις, γιατί μεταξύ 1910 και 1914, έχουμε μόνο εννέα μετονομασίες. Το 1915, έχουμε 61 μετονομασίες, ενώ μεταξύ 1916 και 1919 σημειώνονται άλλες 65 μετονομασίες. Η σχετικά χαμηλή δημιουργικότητα της επιτροπής, παρωθεί την κυβέρνηση ώστε να υποχρεώσει την επιτροπή, να προχωρήσει σε αναγκαστική συνεργασία με τους δασκάλους όλης της χώρας, προκειμένου να προχωρήσει ο εξελληνισμός-εκσυγχρονισμός των ονομάτων. Στις 10 Οκτωβρίου 1919, η επιτροπή, με εγκύκλιο επιστολή, ανακοινώνει στους εκπαιδευτικούς τη νέα απόφαση που λέει: «Η επί των τοπωνυμίων της Ελλάδος Επιτροπεία, της οποίας έργον κυριώτατον είναι η εκβολή όλων των τουρκοφώνων ονομάτων των συνοικισμών και κοινοτήτων, τα οποία μολύνουσι και ασημιάζουσι την όψιν της ωραίας ημών πατρίδος, παρέχουσι δε και αφορμήν εις δυσμενή δια το ελληνικό έθνος εθνολογικά συμπεράσματα, τα οποία οι αντίπαλοι λαοί μεταχειρίζονται εναντίον ημών, απεφάσισε κατ' εντολήν του Υπουργείου των Εσωτερικών όπως εντείνει τας προσπάθειάς της δια την αντικατάστασιν των ξενοφώνων ονομάτων δι' ελληνοφώνων¹⁶». «Αλλά η εκλογή του νέου ονόματος δεν είναι καθόλου εύκολος. Απαιτείται γνώσις ακριβής του τόπου, την οποίαν, τα μέλη της Επιτροπείας, ζώντα εν Αθήναις δεν έχει. Δια τούτο η Επιτροπεία απεφάσισε να αποταθή εις τους κατά τόπους κυριωτάτους αντιπροσώπους του πνευματικού βίου της Ελλάδος, τους δημοδιδασκάλους¹⁷. Η επιτάχυνση των διαδικασιών επιβάλλεται, λόγω και της ενσωμάτωσης μετά το 1912 των νέων επαρχιών, με τα χιλιάδες νέα περιεργα και ξενικά τοπωνύμια. Η μεγάλη εθνική προσπάθεια της επιχείρησης μετονομασιών, υπήρξε στην αρχή συγκρατημένη και μεταξύ των ετών 1920-1925 λίγα πράγματα αλλάζουν εκτός από την αλλαγή των ονομάτων 500 περίπου οικισμών της Θράκης¹⁸. Στη συνέχεια με το διάταγμα της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1926, επιτρέπεται «ίνα μεταβληθώσι ξενοφώνω ή κακόχη ονόματα συνοικισμών, πόλεων ή κωμών». Σε κάθε νομαρχία, συγκροτείται υποεπιτροπή μετονομασιών υπό την προεδρία του νομάρχη. Εκτός των εκπαιδευτικών, συνιστάται η συμμετοχή σε αυτή «δημοσίων υπαλλήλων και εντοπίων προσώπων, δυναμένων να συντελέσωσιν εις τον επιδιωκόμενον σκοπόν». Μετά τη μετονομασία, «απαγορεύεται απολύτως η χρήσις των παλαιών ονομάτων». Η παράβαση της απαγόρευσης, «αποτελεί πταισματικήν παράβασιν τιμωρουμένην με πρόστιμον μέχρις 100 δραχμών, ή με κράτησιν μέχρι 10 ημερών¹⁹». Το διάταγμα αυτό δίνει το εναρκτήριο λάκτισμα

15 Λιθοξόου, Δ. (1991), *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα /Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Αθήνα. σ.σ. 50-65.

16 Πολίτης, Ν. (1920). *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, υπό Ν. Γ. Πολίτου. σ.σ. 25-40.

17 Χουλιάρη, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 – 1971*, τόμος Α', Αθήνα. σ.σ. 186-210.

18 Λεζικών 1923: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας / Διεύθυνσις Στατιστικής, *Λεξικόν των δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών της Ελλάδος επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1920*, Αθήνα. σ.σ.100-125.

19 Χουλιάρη, Μ. (1975). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 – 1971*,

και έτσι μέχρι το 1928, μετονομάζονται 2.500 περίπου οικισμοί, μετά οι ρυθμοί πέφτουν καθώς μεταξύ 1929 – 1952 ακολουθούν 354 μετονομασίες, τη πενταετία 1953 – 1957 σημειώνονται 760 και ανάμεσα 1958 και 1971 άλλες 326²⁰. Έκτοτε οι μετονομασίες των οικισμών είναι σπάνιες και περιστασιακές, καθώς ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός ασχολείται πλέον με άλλα σημαντικά θέματα και όχι με τις μετονομασίες τοπωνυμίων. Συνολικά ο σκοπός φαίνεται να έχει επιτευχθεί, καθώς ένας μεγάλος αριθμός από τα παλαιά ονόματα των τοπωνυμίων που δόθηκαν επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας άλλαξαν και η Ελλάδα έγινε αναφορικά με τα τοπωνύμια διαφορετική.

3. Προσπάθεια γλωσσικής-ετυμολογικής ερμηνείας μερικών τοπωνυμίων

Στο κομμάτι αυτό της εργασίας γίνεται μια προσπάθεια ετυμολογικής ερμηνείας κάποιων τοπωνυμίων. Επιλέχτηκαν ενδεικτικά κάποια τοπωνύμια με κατάληξη σε -όβο ή -όβα που φαίνονται να έχουν ξενική και συγκεκριμένα σλαβική προέλευση. Ονόματα με τέτοια κατάληξη υπήρχαν και υπάρχουν διάσπαρτα σε όλον τον ελλαδικό χώρο και στην Ήπειρο, αλλά και σε άλλες χώρες. Η κατάληξη -όβο μάλλον στα σλάβικα σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή-οικισμός²¹. Για παράδειγμα το χωριό Αρμάτοβο είναι το σημερινό χωριό Άρματα, ανατολικά της Κόνιτσας, κοντά στα χωριά Σαμαρίνα και Σμίξη. Πιθανόν το όνομά του προέρχεται από την λέξη άρματα που ανήκει στην ελληνική γλώσσα ή από τη βλάχικη λέξη αρματουσίτου= εξοπλισμένος + οβο και σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή-οικισμός που μοιάζει με οχυρό ή έχει πολλούς αρματωμένους²². Αυτό το όνομα μπορεί να δόθηκε είτε γιατί η πρόσβαση στο συγκεκριμένο χωριό είναι πολύ δύσκολη μια και βρίσκεται σε απόκρυμνη πλαγιά της Πίνδου ανάμεσα στον ποταμό Αώο και τους παραποτάμους του, είτε γιατί το Βλαχοζάγορο όπως λεγόταν η ομάδα των χωριών όπου ανήκε ήταν το μόνο τμήμα του Ζαγορίου που μπορούσε να οργανώσει ένοπλα σώματα και να βοηθήσει στην επανάσταση του 1821, μια που μάλλον από παλιά είχε πολλούς αρματωμένους, εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα Ζαχοροχώρια που οι κάτοικοί τους ήταν τότε πιο αμάθητοι στα όπλα²³. Το τοπωνύμιο Γκράμποβο βρισκόταν στο Ζαγόρι και φαίνεται ότι η ρίζα του εν λόγω τοπωνυμίου, Grabono, είναι σλαβική και έχει σχέση μάλλον με το όνομα του δέντρου γάυρος που είναι ένα είδος σφενδάμου, δεδομένου ότι στα σερβοκροάτικα η λέξη grab σημαίνει αυτό το δέντρο²⁴.

τόμος Β', Αθήναι. σ.σ. 330-345.

20 Λιθοξόου, Δ. (1991), *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα /Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Αθήνα. σ.σ. 50-65.

21 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 54-64.

22 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 54-64.

23 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 54-64.

24 Vasmer, M. (1941). "Die Slaven in Griechenland", Max Vasmer, Berlin. σ.σ. 40-55.

Επίσης υπήρχαν αναφορές ότι στο συγκεκριμένο οικισμό υπήρχαν αρβανιτοβλάχικες θερινές εγκαταστάσεις²⁵. Το Γκρίμποβο βρίσκεται νοτιοδυτικά της Ζίτσας Ιωαννίνων και πιθανόν το όνομα προέρχεται από τη βλάχικη λέξη γκριμπόσου = καμπούρα, ύβος + οβο και σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή-οικισμός που βρίσκεται σε κορυφή λόφου²⁶. Πραγματικά, το χωριό αυτό είναι χτισμένο στο ψηλότερο σημείο μιας λοφοσειράς, ανάμεσα σε δυο φαράγγια και δεσπόζει μιας μικρής κοιλάδας που βρίσκεται στα δυτικά του. Το όνομα Ζέλοβα είναι το παλιό όνομα του σημερινού χωριού Βουνοπλαγιά, που βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων και πιθανόν προέρχεται από τη σλαβική λέξη zelenje = χλωρός, πράσινος + οβα και σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή, οικισμός όπου κυριαρχεί η βλάστηση²⁷. Όντως το παραπάνω χωριό βρίσκεται στην πεδιάδα των Ιωαννίνων, χτισμένο στη ρίζα ενός επιμήκους λόφου, ο οποίος είναι κατάφυτος από την πλευρά όπου βρίσκεται το εν λόγω χωριό. Το χωριό Καπέσοβο πιθανόν προέρχεται από τη βλάχικη λέξη καπιστεάρε = σκάφη + οβο και σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή-οικισμός, που βρίσκεται σε περιοχή, η οποία μοιάζει με σκάφη. Πράγματι το χωριό Καπέσοβο είναι χτισμένο στη ρίζα ενός μεμονωμένου και στενόμακρου, σαν αναποδογυρισμένη σκάφη ορεινού και βραχώδους όγκου. Το όνομα Κεράσοβο συναντιόταν σε αρκετούς οικισμούς της Ελλάδας και της Ηπείρου και για παράδειγμα, ήταν το παλιό όνομα της Αγ. Παρασκευής Κόνιτσας, ή το παλιό όνομα του σημερινού Κερασώνα Πρέβεζας. Προφανώς έχει ρίζα από την ελληνική λέξη κέρασος = κεράσι που υπάρχει και στα βλάχικα ως τσιρέσου=κερασιά + όβο, που σημαίνει οικισμός με πολλά κεράσια. Η χρήση του εν λόγω τοπωνυμίου σε πολλές περιοχές μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η Κερασιά, που ευδοκιμεί σε μεγάλα υψόμετρα καθόσον αντέχει στο ψύχος, ήταν ίσως το μόνο οπωροφόρο δέντρο που συναντούσαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι, όταν έφταναν το Μάη μήνα στα θερινά λιβάδια τους στα βουνά²⁸. Τέλος αναφέρουμε το όνομα του οικισμού Μέτσοβο. Το Μέτσοβο στα βλάχικα λέγεται Αμίτζιο και σε παλιά κείμενα αναγράφεται Μέτζοβο και Μέσοβο. Είναι πιθανό το Μίτζιο-Μέτζο να είναι παραφθορά της λέξης «μέσο» (στη βλάχικη γλώσσα υπάρχει η λέξη μέσε = το μέσον και στην αλβανική η λέξη midis = ανάμεσα, μεταξύ) οπότε με την προσθήκη του οβο έγινε: Μέσοβο > Μέτσοβο ή Μίντζιοβο > Μίτζοβο > Μέτζοβο > Μέτσοβο και σημαίνει κτηνοτροφική περιοχή-οικισμός (σήμερα βεβαίως σημαντική πόλη), που βρίσκεται στο μέσο κάποιας κύριας διαδρομής²⁹. Στην περίπτωση μας, πρόκειται για τη διαδρομή

25 Κουκούδης, Α. (2000). "Οι Μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων", Αστέριου Ι. Κουκούδη, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη. σ.σ. 140-145.

26 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 54-64.

27 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 55-65.

28 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα. σ.σ. 65-70.

29 Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο,*

Ιωαννίνων-Καλαμπάκας, δυο σημαντικών από παλιά προορισμών. Πράγματι, το Μέτσοβο βρίσκεται περίπου στο μέσον αυτής της διαδρομής. Τέτοιο τοπωνύμιο δεν έχει εντοπιστεί στον λοιπό βαλκανικό χώρο.

4. Οι μετονομασίες των οικισμών της Ηπείρου

Στην εργασία αυτή ως αρχική πηγή και αφετηρία της, γίνεται χρήση της μεταφρασμένης στα ελληνικά οθωμανικής στατιστικής της Ηπείρου του 1895, λίγα χρόνια δηλαδή πριν την απελευθέρωση από τους Τούρκους. Αυτή η στατιστική φαίνεται να είναι από τις πιο ολοκληρωμένες που φτιάχτηκαν επί Τουρκοκρατίας και περιλαμβάνει αναλυτικά όλα τα χωριά, τους κατοικημένους οικισμούς και τις πόλεις με τα τότε ονόματά τους, καθώς και αναλυτικά απογραφικά στοιχεία του πληθυσμού που κατοικούσε σε αυτά. Αυτό που δεν περιλαμβάνει, είναι κάποια στοιχεία για την εθνολογική, την γλωσσολογική και την θρησκευτική προέλευση των πληθυσμών αυτών. Η συγκεκριμένη στατιστική και τα τοπωνύμια που περιλαμβάνει αφοράει ολόκληρη την περιφέρεια του τότε τουρκικού βιλαετιού της Ηπείρου, μιας μεγάλης έκτασης που απλώνονταν από τον ποταμό Άραχθο, στα τότε σύνορα με το ελληνικό κράτος, μέχρι τις εκβολές του ποταμού Γενούσου ή Σκουμπίνη στην σημερινή Αλβανία. Οι πληροφορίες που μας δίνει σχετικά με τα τοπωνύμια μπορούν να θεωρηθούν επίσημες, πλήρεις και αρκετά αξιόπιστες³⁰. Μερικά από τα συγκεντρωτικά δεδομένα της είχαν αναδημοσιευτεί στην εφημερίδα Φωνή της Ηπείρου του 1899 και στο ημερολόγιο Ηπειρωτικός Αστήρ του 1904, ενώ κάποιοι από τους παλιότερους Ηπειρώτες λογίους φαίνεται ότι γνώριζαν την ύπαρξή της. Η πρωτογενής διαίρεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1895, όπως φαίνεται από την Οθωμανική στατιστική, ήταν το βιλαέτι (περιφέρεια ή γενική διοίκηση). Κάθε βιλαέτι χωριζόταν σε σαντζάκια και αυτά σε καζάδες, που διευθύνονταν αντίστοιχα από μουτεσαρίφηδες και καϊμακάμηδες. Στο εσωτερικό των καζάδων διακρίνονταν και μικρότερες περιφέρειες, οι ναχιγιέδες, με επικεφαλής τους μουδίρηδες. Ο τελευταίος αυτός θεσμός δεν αναπτύχθηκε πολύ στην Ήπειρο για αυτό και δεν είναι καταγεγραμμένοι πολλοί ναχιγιέδες. Τα τοπωνύμια του οθωμανικού πρωτοτύπου που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία, όχι απλά μεταγράφηκαν στα ελληνικά, αλλά μεταγλωττίστηκαν με προσπάθεια να διορθωθούν τυχόν λάθη του πρωτοτύπου και μαζί κάποιοι τουρκισμοί, αλβανισμοί ή πολλοί άλλοι ιδιοματισμοί που θα δημιουργούσαν περιττά κωδικογραφήματα, εξωτισμούς και προβλήματα στην τελική μετάφραση³¹. Για παράδειγμα στην τελική μετάφραση χρησιμοποιείται η κοινή ονομασία Μέτσοβο και όχι Μετζόβα ή Micova ή Mejve ή με όποιο τρόπο θα μπορούσε να γίνει η φωνητική μετάφραση του πρωτοτύπου Mcwh. Το βιλαέτι της Ηπείρου ήταν

-όβα. Αθήνα. σ.σ. 65-70.

30 Κοκολάκης, Μ. (2003). *Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στον Σαλναμέ του 1895*. σ.σ. 110-115.

31 Κοκολάκης, Μ. (2003). *Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στον Σαλναμέ του 1895*. σ.σ. 115-120.

τότε χωρισμένο σε τέσσερα Σαντζάκια, αυτά των Ιωαννίνων, του Αργυροκάστρου, του Μπερατίου και της Πρέβεζας. Η Ήπειρος τότε αποτελούνταν από 19 Καζάδες (μικρές διοικητικές περιφέρειες ή επαρχίες), από τους οποίους σήμερα ανήκουν εξ ολοκλήρου στην Ελλάδα μόνο οι επτά, αυτοί των Ιωαννίνων, Παραμυθιάς, Κόνιτσας, Μετσόβου, Πρέβεζας, Λούρου και Μαργαριτιού. Άλλοι επτά, αυτοί της Πρεμετής, Τεπελενίου, Κουρβελεσιού, Μπερατιού, Αυλώνας, Γκοσνίτσας και Λιούσνιας ανήκουν εξ ολοκλήρου στην Αλβανία, ενώ οι υπόλοιποι πέντε Καζάδες που είναι των Φιλιατών, του Πωγωνίου, του Αργυροκάστρου, του Λεσκοβικίου και του Δέλβινου, είναι μοιρασμένοι ανάμεσα στις δύο χώρες³². Πιο συγκεκριμένα στη στατιστική του 1895 περιλαμβάνονταν 1619 καταγεγρασμένοι οικισμοί, χωριά και πόλεις, από τους οποίους σήμερα οι 994 ανήκουν στην Αλβανία και οι 625 ανήκουν στην Ελλάδα. Η διοικητική διαίρεση του βιλαετίου της Ηπείρου το 1895 όπως φαίνεται στον πίνακα 1, όπου χρησιμοποιείται η οθωμανική ορολογία για τις διοικητικές υποδιαιρέσεις της Ηπείρου, είχε ως εξής:

Πίνακας 1. Διοικητική διαίρεση για το Βιλαέτι της Ηπείρου το 1895³³

«Βιλαέτι Ηπείρου»	«Καζάδες και Ναχιγιέδες»
A. Σαντζάκι Ιωαννίνων	1. Καζάς Ιωαννίνων με έδρα τα Ιωάννινα
	2. Ναχιγιές Ζαγορίου με έδρα το Τσεπέλοβο
	3. Ναχιγιές Κουρέντων με έδρα τη Ζίτσα
	4. Καζάς Παραμυθιάς με έδρα την Παραμυθιά
	5. Καζάς Φιλιατών με έδρα τους Φιλιάτες
	6. Καζάς Κόνιτσας με έδρα την Κόνιτσα
	7. Καζάς Λεσκοβικίου με έδρα το Λεσκοβίκι
	8. Καζάς Μετσόβου με έδρα το Μέτσοβο
B. Σαντζάκι Αργυροκάστρου	1. Καζάς Αργυροκάστρου με έδρα το Αργυρόκαστρο
	2. Καζάς Πωγωνίου με έδρα τη Βοστίνα
	3. Καζάς Πρεμετής με έδρα την Πρεμετή
	4. Ναχιγιές Φράσαρης με έδρα τη Φράσαρη
	5. Καζάς Τεπελενίου με έδρα το Τεπελένι
	6. Καζάς Δελβίνου με έδρα το Δέλβινο
	7. Ναχιγιές Αγίων Σαράντα με έδρα τους Αγίους Σαράντα
	8. Καζάς Κουρβελεσιού με έδρα το Προγονάτι
	9. Ναχιγιές Χειμάρας με έδρα τη Χειμάρα

32 Κοκολάκης, Μ. (2003). *Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στον Σαλναμέ του 1895*. σ.σ. 120-125.

33 Κοκολάκης, Μ. (2003). *Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στον Σαλναμέ του 1895*. σ.σ. 125-127.

Γ. Σαντζάκι Μπερατίου	1. Καζάς Μπερατίου με έδρα το Μπεράτι
	2. Ναχιγιές Μαλακάστρας
	3. Καζάς Αυλώνας με έδρα την Αυλώνα
	4. Καζάς Γκοσνίτσκας (Σκράπαρη) με έδρα τη Βλιούσα
	5. Καζάς Λιούσνιας με έδρα τη Λιούσνια
	6. Ναχιγιές Φιεριού με έδρα το Φιέρι
	7. Καζάς Λιούσνιας με έδρα τη Λιούσνια
	8. Ναχιγιές Φιεριού με έδρα το Φιέρι
Δ. Σαντζάκι Πρέβεζας	1. Καζάς Πρέβεζας με έδρα την Πρέβεζα
	2. Καζάς Λούρου με έδρα τη Ν. Φιλιπιάδα
	3. Ναχιγιές Τζουμέρκων με έδρα τη Νησίστα
	4. Καζάς Μαργαριτιού με έδρα το Μαργαρίτι
	5. Ναχιγιές Πάργας με έδρα την Πάργα
	6. Ναχιγιές Φαναριού με έδρα τη Γορίτσα

Στον πίνακα δύο (2) γίνεται αλφαβητική παράθεση μόνο των αλλαγμένων τοπωνυμίων του Καζά Ιωαννίνων του 1895, μαζί με τις μετονομασίες των οικισμών αυτών, όπως πραγματοποιήθηκαν από την απελευθέρωση το 1913 και μετά. Από τους 140 περίπου οικισμούς του πρώην Καζά Ιωαννίνων, μέχρι σήμερα έχουν αλλάξει όνομα περίπου οι 60. Οι περισσότερες αλλαγές έχουν γίνει γύρω στο 1927-28, ενώ μια δεύτερη μεγάλη ομάδα αλλαγών λαμβάνει χώρα τα έτη 1954-55. Η πρώτη μετονομασία οικισμού έγινε για το Ανθοχώρι Μετσόβου το 1924 και η πιο πρόσφατη είναι αυτή της σημερινής Αμφιθέας το 1979. Συνολικά από τους 223 περίπου οικισμούς ολόκληρου του παλαιού Καζά (επαρχίας) Ιωαννίνων που συμπεριελάμβανε και τα χωριά του Ζαγορίου και των Κουρέντων, μέχρι σήμερα μετονομάστηκαν τα 98, δηλαδή αλλάχτηκαν σε ποσοστό 44%.

Πίνακας 2. Τοπωνύμια Επαρχίας Ιωαννίνων το 1895 και μετονομασίες.³⁴

Α. Καζάς Ιωαννίνων		Έδρα Ιωάννινα	
Παλαιό όνομα οικισμού		Νέο όνομα	Έτος αλλαγής και ΦΕΚ
1.	Αλ(ε)ποχώρι Ταχίρ Αγά	Μαντεϊόν Δωδώνης	24/4/1953, ΦΕΚ 107/1953
2.	Αρδομίστα	Λογγάδες	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
3.	Βαλτσ(ι)ώρα	Πηγάδια	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
4.	Βάνιστα	Κρύα	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
5.	Βάρβεσι	Αγ. Απόστολοι	28/8/1940, ΦΕΚ 271/1940

34 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΙΝΕ, (2019). *Οι Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας*. ΙΝΕ. Στο: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/4968?locale=el> (προσπελάστηκε 8/2/2019).

Παραπομπή: Κρέκης, Δ. (2019), Οι ονομασίες και οι μετονομασίες των τοπωνυμίων της Ηπείρου από το 1895 ως σήμερα, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, τχ. 9/2019, σ.σ. 63-80. Στο: <http://politika.inpatra.gr>

6.	Βασταβέτσι ή Ταξιάρχει	Πετροβούνι	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
7.	Βοτίβιστα ή Βωτίβιστα	Αμπελεία	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
8.	Βράβορη	Ανάργυροι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
9.	Γιάνιστα	Βασιλικόν-ή	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
10.	Γοβριτά	Κρυόβρυση	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
11.	Γουλά	Πλατανιά	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
12.	Γρατσανά	Ασπροχώρι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
13.	Δοβίσιδιανα ή Χαλάσματα	Προσήλιο	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
14.	Δραγοβέτσι	Έλαφος	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
15.	Έλεζνα	Αρτοπούλα	18/5/1956, ΦΕΚ 125/1956
16.	Ζαγόρτσα	Πολύγυρος	28/8/1940, ΦΕΚ 271/1940
17.	Ζέλοβα	Βουνοπλαγιά	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
18.	Ζόριστα ή Ζώριστα	Πεντόλακκος	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
19.	Κλαζ(ι)άδες	Δροσοχώρι	9/9/1950, ΦΕΚ 208/1950
20.	Κοβίλιανη	Πολύλοφο	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
21. ι	Κοντοβράκι	Δαφνούλα	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
22.	Κοτόρτσι	Αετοράχη	11/11/1926, ΦΕΚ 88/1926
23.	Κουρσοβίτσα	Χρυσοβίτσα	
24.	Λαγάτορα	Μυροδάφνη	9/9/1950, ΦΕΚ 208/1950
25.	Λεσιανά	Αβγό	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
26.	Λιάπη	Ιτέα	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
27.	Λιόκο	Ασβεστοχώρι	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
28.	Λοζέτσι	Ελληνικό	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
29.	Μεγκλιούς	Καρυές	
30.	Μελίχοβο	Μελιά	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
31.	Μορκιούς	Ηλιόκαλη	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
32.	Μοσπίνα	Λύγγος	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
33.	Μούλες ή Μούλοι	Πέρδικα	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
34.	Μπάρτζι	Επισκοπικό	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
35.	Μπισδούνι Μεγάλο	Ελεούσα	9/9/1950, ΦΕΚ 208/1950
36.	Μπισδούνι Μικρό	Αγ. Ιωάννης	9/9/1950, ΦΕΚ 208/1950
37.	Μπουράτσα	Αγ. Τριάδα	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
38.	Μπουρέλισα ή Μπουραλέσι	Κουμαριά	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
39.	Μπράγια	Κρανούλα	28/8/1940, ΦΕΚ 271/1940
40.	Μπρακμάδι ή Μπαρκμάδι	Καστρίτσα	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
41.	Νιχώρι Μίτκο μπέη	Νεοχωρόπουλο	
42.	Νιχώρι Ντερβίς	Νεοχώρι	
43.	Ντι(Δ)ερμπεντίστα	Ανθοχώρι	11/6/1924, ΦΕΚ Β54/1924
44.	Ντίσπερη	Λυκοτρίχι	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
45.	Ντόμπρο ή Παλαιά Αλώνια	Πετράλωνα	17/11/1969, ΦΕΚ 234/1969
46.	Περίλεφτη	Περίβλεπτος	
47.	Πλέσια Τσαρκοβίτσας	Αγ. Αναστασία	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
48.	Πογδορά ή Ποδογορά	Λυκοστάνη	28/8/1940, ΦΕΚ 271/1940

49.	Προσβάλα	Βαθύπεδο	
50.	Προσγόλι Μικρό	Μικ. Περιστερί	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
51.	Ραδοτόπι ή Ροδοτόβι	Ροδοτόπι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
52.	Ραψίστα	Πεδινή	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928
53.	Σαντοβίτσα	Μάρμαρα	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
54.	Στρούνι ή Στρούνιον	Αμφιθέα	27/10/1979, ΦΕΚ 243/1979
55.	Τόσκεσι	Αχλαδιές	
56.	Τσαρκοβίστα	Δωδώνη	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
57.	Τσέριανη ή Τσέργιαννη	Λοφίσκος	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
58.	Τσερίτσανα ή Τσερίτσανη	Πλατάνια	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
59.	Τσοντίλα ή Ζοντίλα	Ζωοδόχος	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
60.	Φράστανα	Κυπαρίσσια	11/9/1928, ΦΕΚ 193/1928

Στον πίνακα 3 γίνεται παράθεση των τοπωνυμίων οικισμών που το 1895 ανήκαν στους Ναχιγιέδες (μικρές επαρχίες) του Ζαγορίου και των Κουρέντων ως κομμάτια της ευρύτερης περιοχής των Ιωαννίνων και το όνομά τους αλλάχτηκε μετά την απελευθέρωση. Γύρω στα 40 χωριά μετονομάστηκαν επί συνόλου 90 περίπου.

Πίνακας 3. Τοπωνύμια οικισμών Ζαγορίου και Κουρέντων το 1895 και μετονομασίες.³⁵

Α. Ναχιγιές Ζαγορίου		Έδρα Τσεπέλοβο	
Παλαιό όνομα οικισμού		Νέο όνομα	Έτος αλλαγής και ΦΕΚ
1.	Αληζώτ Τσιφλίκι	Γεροπλάτανος	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
2.	Αρτσίστα	Αρίστη	2/12/1929, ΦΕΚ 431/1929
3.	Βι(ε)τσικό	Βίκος	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
4.	Δοβρά	Ασπράγγελοι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
5.	Δόλιανη	Νέον Αμαρούσιον	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
6.	Δομπ(β)ρίνοβο	Ηλιοχώρι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
7.	Δραγάρι	Καστανόνας	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
8.	Δρεστενίκο	Τρίστενο	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
9.	Λεσ(ι)νίτσα	Βρυσοχώρι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
10.	Λιασκοβέτσι	Λεπτοκαρυά	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
11.	Μπάγια	Κήποι	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
12.	Μπούλτσι	Ελάτη ή Έλατα	10/9/1926, ΦΕΚ Β72/1926
13.	Παλιοχώρι	Παλ. Λάιστας	
14.	Σοποτσέλι ή Αμπέλι	Δίλοφο	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
15.	Σουδενά ή Κάμπος	Πεδινά Άνω ή Κάτω	2/2/1929, ΦΕΚ 40/1929
16.	Στολοβό ή Μέγα Ανήλιον	Διπόταμο	30/4/1929, ΦΕΚ 164/1929

35 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΙΝΕ, (2019). *Οι Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας*. ΙΝΕ. Στο: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/4968?locale=el> (προσπελάστηκε 8/2/2019).

Παραπομπή: Κρέκης, Δ. (2019). Οι ονομασίες και οι μετονομασίες των τοπωνυμίων της Ηπείρου από το 1895 ως σήμερα, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, τχ. 9/2019, σ.σ. 63-80. Στο: <http://politika.inpatra.gr>

17.	Τσερβάρι	Ελαφότοπος	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
18.	Τσερνέσι	Ελατοχώρι	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
19.	Τσοντίλα ή Ζωνδήλα	Δικόρυφο	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
Β. Ναχιγιές Κουρέντων		Έδρα	
Παλιό όνομα οικισμού		Νέο όνομα	Έτος αλλαγής και ΦΕΚ
1.	Βελτσίστα	Κληματιά	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
2.	Βλαχοκάτουνο	Βλαχάτανο	
3.	Γκρίμπιανη	Αρετή	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
4.	Γλύζιανη	Καταρράκτης	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
5.	Δραγομή	Παλιουρή	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
6.	Ζαγόριανη	Χρυσοράχη	
7.	Ζελίστα	Φωτεινό	1/4/1927, ΦΕΚ 76 1927
8.	Κοσόλιανη	Αετόπετρα	1/4/1927, ΦΕΚ 76 1927
9.	Κουτρουλάδες	Σακελλαρικό	6/3/1951, ΦΕΚ 81/1951
10.	Κρετσούνιστα	Δεσποτικό	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
11.	Μόσιορη	Σιταριά	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
12.	Μπορντάρι	Δαφνόφυτο	9/9/1950, ΦΕΚ 208/1950
13.	Μπιράνιστα	Βασιλόπουλο	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
14.	Πογδόριανη	Παρακάλαμος	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
15.	Ραχοβίτσα ή Κεφαλόβρυσο	Λευκοθέα	1961
16.	Σιούτιστα	Καστρί	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
17.	Σούλι Ντίνου	Σουλόπουλο	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
18.	Σούλι Μίτκο μπέη	Μικ. Σουλόπουλο	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
19.	Τσαρκοβίτσα	Εκκλησοχώρι	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928

Συνεχίζοντας την αναζήτηση μετονομασιών τοπωνυμίων διαπιστώνουμε ότι από τον παλιό Καζά του Μετσόβου, όπως καταγράφηκε το 1895, δεν έγινε καμιά αλλαγή ονόματος μέχρι σήμερα (INE, 2019). Έτσι η έδρα του, το Μέτσοβο και οι τρεις (3) οικισμοί του, το Βο(υ)τονόσι, η Μηλιά και το Ανήλιο διατηρούν το ίδιο όνομα μέχρι σήμερα. Εν συνεχεία στον πίνακα 4 γίνεται παράθεση των 24 οικισμών που μετονομάστηκαν από τους 34 συνολικά και ανήκαν το 1895 στον Καζά (Επαρχία) της Κόνιτσας.

Πίνακας 4. Τοπωνύμια επαρχίας Κόνιτσας το 1895 και μετονομασίες.³⁶

A.	Καζάς Κόνιτσας	Έδρα Κόνιτσα	
	Παλιό όνομα οικισμού	Νέο όνομα	Έτος αλλαγής και ΦΕΚ
1.	Αρμάτοβο	Άρματα	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
2.	Βράνιστα	Τράπεζα	29/11/1953, ΦΕΚ 5/1954

36 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, INE, (2019). *Οι Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας*. INE. Στο: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/4968?locale=el> (προσπελάστηκε 8/2/2019).

3.	Γκρισμπάνη	Ελεύθερο	1/4/1927 ΦΕΚ 76/1927
4.	Γορίτσα	Καλλιθέα	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
5.	Ζέλιστα	Εξοχή	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
6.	Ζέρμα	Πλαγιά	20/9/1955, ΦΕΚ 278/1955
7.	Κάντσικο	Δροσοπηγή	
8.	Καστάνιανη	Καστανιά	1/2/1950, ΦΕΚ 39/1950
9.	Κεράσοβο	Αγ. Παρασκευή	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
10.	Κορτίνιστα	Νικάνωρ	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
11.	Κουτσούφλιανη	Ηλιόραχη	
12.	Λεσκάτσι	Ασημοχώρι	1/4/1927 ΦΕΚ 76/1927
13.	Λιτονιάβιστα	Κλειδωνιά	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
14.	Λούπτσικο	Λυκοράχη	
15.	Μπλίσδιανη	Λαγκάδα	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
16.	Μπράζα ή Βριάζα	Δίστρατο	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
17.	Ντέντσικο ή Γαλαταριά	Αετομηλίτσα	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
18.	Πεκλάρι	Πηγή	20/9/1955, ΦΕΚ 287/1955
19.	Πυροβίτσικα	Καλόβρυση	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
20.	Σανοβό	Αετόπετρα	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
21.	Σέλτσι-η-α	Οξυά	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
22.	Σταρίτσιανη	Πουρνιά	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
23.	Τούρνοβο	Γοργοπόταμος	2/12/1929, ΦΕΚ 431/1929
24.	Φυτόκο	Θεοτόκος	2/12/1929, ΦΕΚ 431/1929

Ο παλαιός Καζάς Πωγωνίου περιελάμβανε επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1895), 38 οικισμούς εκ των οποίων 15 μετονομάστηκαν, ενώ 6 οικισμοί το Μαυρόγερο, η Πολίτσανη, οι Σχωριάδες, η Σωπική, η Τσάτιστα και το Χλωμό, ανήκουν σήμερα στην Αλβανία.

Πίνακας 5. Τοπωνύμια επαρχίας Πωγωνίου το 1895 και μετονομασίες³⁷

Α.	Καζάς Πωγωνίου	Έδρα Βοστίνια	
	Παλιό όνομα οικισμού	Νέο όνομα	Έτος αλλαγής και ΦΕΚ
1.	Αρίνιστα	Κτίσματα	20/8/1927, ΦΕΚ 179/1927
2.	Βάλτιστα	Χαραυγή	18/5/1956, ΦΕΚ 125/1956
3.	Βομπλό	Σταυροδρόμι	2/12/1929, ΦΕΚ 431/1929
4.	Γκουβέρι	Φαράγγι	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
5.	Ζαραβίνα	Λίμνη	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
6.	Κακσιούς	Αγ. Κοσμάς	

37 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΙΝΕ, (2019). *Οι Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας*. ΙΝΕ. Στο: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/4968?locale=el> (προσπελάστηκε 8/2/2019).

Παραπομπή: Κρέκης, Δ. (2019), Οι ονομασίες και οι μετονομασίες των τοπωνυμίων της Ηπείρου από το 1895 ως σήμερα, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, τχ. 9/2019, σ.σ. 63-80. Στο: <http://politika.inpatra.gr>

7.	Καστάνιανη	Κασιανή	29/12/1953, ΦΕΚ 5/1954
8.	Κολοβέ ή Καλουδέ	Ψηλόκαστρο	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
9.	Μέβγεζα	Παλαιόπυργος	
10.	Μέγκουλη	Περιστέρι	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
11.	Μποζανίκο	Ορεινό	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
12.	Μετζητιέ ή Νέο Έργο	Κεφαλόβρυσο	1/4/1927, ΦΕΚ 76/1927
13.	Ρουμπάτες	Μερόπη	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
14.	Τσαραπλανά	Βασιλικό	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928
15.	Φρασιανά	Κάτω Μερόπη	12/3/1928, ΦΕΚ 81/1928

Πίνακας 6. Έτη αλλαγής τοπωνυμίων που ερευνήθηκαν και τα ποσοστά τους

Έτος μετονομασίας	Αριθμός οικισμών που μετονομάστηκαν	Ποσοστό επί του συνόλου
Άγνωστο	15	-----
1924	1	0,7 %
1926	2	1,5 %
1927	40	29,2 %
1928	34	24,8 %
1929	6	4,4 %
1940	4	2,9%
1950	6	4,4 %
1951	1	0,7 %
1953	2	1,5 %
1954	9	6,5 %
1955	14	10,2 %
1956	2	1,5 %
1979	1	0,7 %
Σύνολο	137	100%

7. Σύνοψη-Συμπεράσματα

Στο σημείο αυτό γίνεται μια συνολική αποτίμηση των δεδομένων που καταγράφηκαν και γίνεται προσπάθεια να απαντηθούν τα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα για τις αλλαγές τοπωνυμίων, για το πότε, σε τι ποσοστό και γιατί έγιναν αυτές. Συνολικά ερευνήθηκαν τα ονόματα 293 οικισμών από τα 625 παλαιά ονόματα, που ανήκουν σήμερα στην ελληνική Ήπειρο, κάτι λιγότερο δηλαδή από τα μισά τοπωνύμια της Ηπείρου. Από αυτά που ερευνήθηκαν, σύμφωνα με αποφάσεις του ελληνικού κράτους, επισήμως έχουν μετονομασθεί τα 137, δηλαδή ποσοστό 46,75%. Τα περισσότερα χωριά άλλαξαν όνομα τα έτη 1927 και 1928 όπως φαίνεται αναλυτικά στον πίνακα 6, κάτι που συνάδει χρονικά

με τις αλλαγές ονομάτων που έγιναν και στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια. Οι περισσότερες, (γύρω στις 2500) έγιναν αυτά τα δύο έτη και η Ήπειρος δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από την υπόλοιπη Ελλάδα σε αυτόν τον τομέα. Το ίδιο και για τη δεύτερη μεγάλη ομάδα μετονομασιών που έλαβε χώρα στην Ήπειρο τα έτη 1954-55, όπως και στις άλλες περιοχές της Ελλάδας. Όσο αναφορά το γιατί έγιναν αυτές οι αλλαγές, φαίνεται ότι ήταν μια προσπάθεια εξελληνισμού κάποιων ξενικής προέλευσης παλαιών ονομάτων που ούτως ή άλλως δόθηκαν ή καταγράφηκαν από τη διοίκηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ή και μια προσπάθεια κατά μία έννοια «εξευγενισμού και ωραιοποίησης» των παλιών περιέργων ή και «κακόηχων» τοπωνυμίων που είχαν εδραιωθεί στον Ελλαδικό χώρο επί Οθωμανικής κυριαρχίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανδρέου, Α. (1998). *Ζητήματα διοίκησης της εκπαίδευσης*. Αθήνα. Βιβλιονομία.
- Ασημάκης, Σ. (2014). *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -όβο, -όβα*. Αθήνα.
- Βάλδκαμψ, Α. Τ. (1901). *Ελλάς, Μακεδονία και Νότιος Αλβανία ήτοι η μεσημβρινή ελληνική χερσόνησος περιγραφόμενη υπό στρατιωτικήν, γεωγραφικήν, στατιστικήν και πολεμικοϊστορικήν έποψιν, μετάφραση Ευγενίου Ρίζου Ραγκαβή*, Αθήναι.
- Κοκολάκης, Μ. (2003). *Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στον Σαλναμέ του 1895*.
- Κουκούδης, Α. Ι. (2000). “Οι Μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων”, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Λεξικόν 1923: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας / Διεύθυνσις Στατιστικής, *Λεξικόν των δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών της Ελλάδος επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1920*, Αθήναι 1923.
- Λιθοξόου, Δ. (1991). *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα / Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1991.
- Οικονόμου, Κ. (1991). *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1991.
- Πολίτης, Ν. (1920). *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, υπό Ν. Γ. Πολίτου. Σακελαρίου, Μ. (1978). *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1978. Φαμεράγιερ, Ι. Φ. (1984). “Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων”, Μετάφραση, Παρουσίαση, Κωνσταντίνος Ρωμανός, Εκδόσεις Νεφέλη, 1984.
- Χουλιάρακης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 – 1971*, τόμος Α΄, Αθήναι 1973.
- Χουλιάρακης, Μ. (1975). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της*

Ελλάδος 1821 – 1971, τόμος Β΄, Αθήναι 1973.
Χουλιάρακης, Μ. (1976). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της
Ελλάδος 1821 – 1971*, τόμος Γ΄, Αθήναι 1976.

Ξενόγλωσση

Vasmer , Μ. (1941). “*Die Slaven in Griechenland*”, Max Vasmer, Berlin 1941.

Ιστοσελίδες

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΙΝΕ, (2019). *Οι Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας. ΙΝΕ*. Στο: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/4968?locale=el> (προσπελάστηκε 8/2/2019).

Λιθοξόου, Δ. (2005), *Μετονομασίες των χωριών της Ελλάδας*. Στο: <http://www.lithoksou.net> (προσπελάστηκε στις 10/2/2019).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. Κρέκης Δημήτριος είναι Εκπαιδευτικός ΠΕ 70. Κατέχει πτυχίο Παιδαγωγικού Δημοτικής ΑΠΘ και έχει παρακολουθήσει διετή Μετεκπαίδευση Διδασκαλείου Δ. Γληνός στο ΑΠΘ. Επίσης, έχει Μεταπτυχιακό στην «Εκπαιδευτική Ηγεσία και Πολιτική» στο ΑΠΚΥ ενώ, εργάζεται στην Δημόσια Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση από το 2000 αλλά και ως εκπαιδευτικός με καθήκοντα Διευθυντή Σχολείου στα Ιωάννινα.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες
Πάτρα, Ιούλιος 2019 / Τεύχος 9, ISSN: 2459-2862
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
<http://politika.inpatra.gr>